

316517

NÉMET PHILOLOGIAI DOLGOZATOK.

SZERKESZTIK: PETZ GEDEON, BLEYER JAKAB, SCHMIDT HENRIK.

I.

NÉMET ÉS MAGYAR NYELVÚJÍTÓ TÖREKVÉSEK

A BUDAPESTI KIR. MAGYAR TUDOMÁNY-EGYETEM
BÖLCSÉSZETI KARÁTÓL JUTALMAZOTT PÁLYAMUNKA

IRTA

THIENEMANN TIVADAR

MTAK

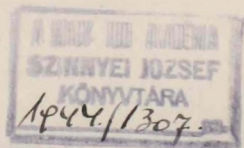
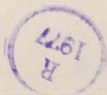
BUDAPEST

PFEIFER FERDINÁND KÖNYVKERESKEDÉSE

1912

274624

*E dolgozat először a M. T. Akadémia támogatásával
az Egyetemes Philológiai Közlöny 1912. évfolyamában
jelent meg.*

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

Bevezetés.

A magyar nyelvújítás nemcsak nyelvtörténeti, hanem művelődés-történeti jelenség is. Keletkezése és győzelme a raczionalizmusnak uralmához van kötve, mint a hogy a német irodalmi nyelvnek kialakulása a humanizmusnak és a reformációnak szellemi mozgalmával kapcsolatos. A raczionalizmusnak nyelvészetét nyelvművelési irodalmunkkal első sorban német források közvetítették. Nyelvészeink közül ugyan néhányan még a XVII. sz. s a XVIII. sz. kezdetének német irodalmára tekintettek vissza, mint Decsy Sámuel, a ki *Pannóniai Féniesz avagy Hamvból Fel-Támadott Magyar Nyelv*-ében (1790) *Der Neusprossende Teutsche Palmbaum* (1668) cz., hazájában már rég elavult műből merített és az újabb írók közül Thomasiusra, legfőljebb még Gottschedre s Gellertre hivatkozott: de e mellett a XIX. sz. kezdetén nyoma van már Bernhardi *Sprachlehre* (1801—03) cz. nyelvfilozófiájának is, mely Kant hatása alatt röviddel Schlegel korszakos műve előtt jelent meg. Nem tekintve ezeket a végleteket, nyelvészeink figyelme főleg a XVIII. sz. második felének nyelvészetére fordult, a német raczionalizmusnak nyelvészeti irodalmára, mely Herder és Adeling működése alapján különböző elvek szerint különböző irányokban alakult ki. E német nyelvészeti irodalom főirányait és viszonyát a kultúrtörténetileg oly értékes nyelvújításkorabeli magyar nyelvészeti irodalomhoz akarom a következőkben ismertetni.

I. A német nyelvművelés a XVIII. század végén.

A XVIII. sz. második felében a nyelvészetnek új korát nyitották meg Herdernek *Über die neuere Deutsche Litteratur* (Fragmente, 1767) és *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* (1772) cz. művei, melyek először akarták érvényesíteni a nyelvészetben a fejlődés fogalmát. Herder, mikép az egész világegyetem változásaira, úgy a nyelvre is rávetítette a véges szerves életnek korait: a nyelv is úgy él szerinte, mint az egyes ember. A nyelvkeletkezés kérdésében megállapodott felfogásig ugyan nem jutott — legnépszerűbb hangutánzó elmélete lett¹⁾ — de meggyőződése volt, hogy eredete után a nyelv

¹⁾ Herder nyelvtudományát többször tárgyalták. Utóljára Edward Sapir szól róla részletesen: *Herders Ursprung der Sprache. Modern Philology*. 1907. 109—142. 1.

a szerves életnek korait is átéli: a nyelv a gyermek-, ifjú-, férfi- és az aggkoron át él és fejlődik; a nyelv meg is halhat. A holt nyelv dermedt és változatlan, az élő nyelv pedig mindig változik. A nyelv a mellett képe a fajnak, a nemzetnek, mely őt beszéli: ez Herder rendszerének másik alapтана. Ez a tanítás abban a már Hamann gondolatvilágában kialakult felfogásban¹⁾ gyökerezik, hogy a nyelv és gondolkodás elváhatatlanul kapcsolatos, a szó csak képe s formája a fogalomnak. Ezek a gondolatok igen megtermékenyítették a XVIII. sz. végén a nyelvészeti irodalmat és új szempontokat nyitottak a nyelvtudományban és a nyelv-művelésben.

1. A német nyelvészet uralkodó alakja a XVIII. sz. végén Adelung János Kristóf (1730—1806), kihez az az általános jellemzés fűződik, hogy Gottsched utóda a német nyelvtan-írásban és a német nyelv-művelésben.²⁾ De Adelung nemcsak követte Gottschedet, hanem szakított is elődjének módszerével és új irányt vezetett a német nyelvészetbe. Általános nyelvészeti elveit részint Wolff racionalista filozófiájára, részint Herder elméletére alapította. A racionalista filozófiának teljesen megfelel lélektani felfogása, melynek alapján csupán a kultúrnyelveknek és a gondolkodásnak, a nyelvtannak és a logikának kapcsolatos voltát hangoztatja. Elméletileg helyesen tanítja, hogy a nyelv és gondolkodás párhuzamosan fejlődött, de valójában nála is, mikép Herdernél, a gondolat az első: a nyelv «Nachahmung mit Besonnenheit».³⁾ A nyelvetkezés kérdésében ő is ingadozott. *Über den Ursprung der Sprache* (1781) cz. dolgozatában Herder hangutánzó elméletét konkrét esetre, a német nyelvre, akarta alkalmazni, stilisztikájában pedig ragaszkodott Wolff lélektanához, mely azt tanítja, hogy a lelki elemek egymásutánja: érzet, képzet, gondolat, és nyelvi megfelelőjük: indulatszó, szó, mondat — a nyelv tehát Adelung szerint a legkezdetlegesebb elemből, az indulatszóból fejlődött.⁴⁾ A nyelvek fejlődését és változását Herder után egy alapjában helyes gondoltatta, a kultúrának hatásával, magyarázza. A nyelv szerinte a műveltségtől függ, és a műveltségnek hullámzásai nyomot hagynak a nyelvi életben is. Herdert abban is követi, hogy a nyelvek múltját a szerves élet koraíra osztja; ez a helytelen felfogás utána még sokáig megmaradt. Sokat foglalkoztatta a XVIII. sz. nyelvészeit az a kérdés, hogy a régi és a jelen nyelvállapot közül melyik a tökéletesebb? Adelung szerint a régi nyelv kezdetleges és a mai nyelv a műveltség haladásával tör-

¹⁾ V. ö. R. Unger *Hamanns Sprachtheorie im Zusammenhange seines Denkens*. 1905. 212. s. köv. l.

²⁾ Adelung viszonyát Gottschedhez bizonyos szempontokból behatóan tárgyalta M. H. Jellinek: *Ein Kapitel aus der Geschichte der deutschen Grammatik (Abhandlungen zur germ. Philologie, Heinzel-Festgabe, 1898.)* 77, 90. s. köv. l. és *Zeitschr. für deut. Alt.* 48. k. 302., 346. s. köv. l.

³⁾ *Olv. Wörterbuch* III. k. Előszó. (1777.)

⁴⁾ Adelung viszonyát az agglutinációs elmélethez M. H. Jellinek tisztázta *Idg. Forsch.* 12. k. 159. l.; 14. k. 42. l. és *Zur Geschichte der Agglutinationstheorie (Prag Deutsche Studien* S. 1908.) 457—466. l. Adelung forrása itt Fulda és Court de Gébelin volt. Adelung nyelvhasznítását behatóan tárgyalja Schrader *Sprachvergleichung und Urgeschichte* harmadik kiadásában (1906). I. k. 3. s. köv. l.

tént finomodásnak az eredménye. Ez a tanítás igen népszerűtlenné tette általános felfogását a nyelvfejlődésről, mert Herdertől Müller Miksaig az ellenkező nézet uralkodott.

Ezek az általános elveken nyugszik az ő német nyelvtudománya és nyelvművelése. Nyelvtudományi módszere, melynek értékéről a vélemények eltérők,¹⁾ uralkodó volt a német nyelvtudomány minden ágában és ezen a téren Adelung tekintélyét hirtelen bukás nem döntötte meg. Korábban ő volt a legnagyobb német nyelvész és így igazi bírálatot először csak Grimm Jakab mondhatott róla. Ha Grimm el is vetette az ő racionalista felfogását, mégis méltatta a haladást, melyet a *Lehrgebäude* és a szótár előzőikhez mérten jelentenek; hasonlóan járt el Pott is,²⁾ és Adelung művei így csak lassan-lassan szorultak ki az iskolából és a tudományból. De nem maradt meg Adelung emléke ily tisztán a nyelvművelésben; itt hirtelen bukás érte őt, s mint elődje, Gottsched, ő is túlélt saját elveit. A XVIII. sz. végén és a XIX. sz. kezdetén három, egymással gyakran ellenségesen szembenálló áramlat mutatkozott a német nyelvművelésben. Az egyik irányzatot Adelung képviselte, de mellette egyrésztől a német költők, másrésztől a német puristák önállóan fejtették ki a nyelvművelésnek elveit.

Adelung a nyelvművelésben³⁾ Gottsched elveit vette örökbe, de az átvett tanokat saját korának megfelelően átalakította és beillesztette a maga következetesen felépített nyelvészeti rendszerébe. A Sturm und Drang-kornak erőszkos nyelvbővítő törekvéseivel szemben féltette az irodalmi nyelvnek egységes jellegét és hogy azt megóvhassa, normákhoz kellett kötnie a nyelvet. Ilyen nyelvminták szerinte a felsőszász városok műveltjeinek köznyelve, Gellert és körének nyelve és a saját szótárában s nyelvtanában kodifikált nyelv. Adelung hibáztatta azt, hogy a korabeli irodalmi nyelv mesterséges nyelv volt, melyet sehol sem beszéltek oly formában, mint a milyenben azt az irodalmi művekben valóban használták.⁴⁾ Az egészséges fejlődés feltétele szerinte egy művelt köznyelvnek, azaz egy csakugyan beszélt nyelvnek, irodalmi használata. A mintaszerű köznyelvnek leginkább megfelelt a felsőszász városokban, Drezdában, Lipszéban, Meissenben használatos *zovj*,⁵⁾ melynek kiváltságait Lutherig visszanyúló irodalmi hagyomány támogatta.⁶⁾ Ha az irodalmi nyelv beszélt nyelv, akkor a mesterséges nyelvújítás természetszerűen lehetetlenné lesz. A minta-

¹⁾ V. ö. Scherer, *Kleine Schriften* I. k. 213—217. l. és Paul *Grundriss* I. k. 56—57. l.

²⁾ V. ö. *Etymologische Forschungen* I. k. XVIII. l.

³⁾ Adelung nyelvművelését alaposan tárgyalja M. Müller, *Wortkritik und Sprachbereicherung in Adelungs Wörterbuch (Palaestra XIV.)* 1903.

⁴⁾ V. ö. R. M. Meyer, *Künstliche Sprachen, Idg. Forsch.* 12. k. 41., 56., 67. l. Pl. Schlegel Voss Homeros nyelvét «ein selbst erfundenes Rotwelsch»-nek nevezte.

⁵⁾ V. ö. *Magazin für die Deutsche Sprache, Leipzig. 1782—83.* I. k. 1. l.: *Was ist Hochdeutsch? Lehrgebäude*, I. k. 80. s. köv. l.

⁶⁾ V. ö. *Magazin* II. k. 1. s. köv. l.: *Gesammelte Zeugnisse für die Hochdeutsche Mundart.* és R. Hildebrand: *Sachsens Antheil an der Bildung der nhd. Sprache (Gesammelte Aufsätze und Vorträge.* 1890. 315. s. köv. l.)

szerű irodalmi nyelvnek másik támaszát Gellertnek és a *Bremer Beyträge* íróinak nyelvében kereste, mely szerinte nem is volna egyéb a lipcei és drezdai köznyelvnek irodalmi használatánál. Adelong ezzel a tanítással a német nyelv művelőknek harmadik sorát nyitotta meg, miután Clajus Luthernek, Gottsched Opitznak nyelvét fogadta el normának. Ezt a szorosabban vett felnémet nyelvet akarta a *Grammatisch-kritisches Wörterbuch* és a *Lehrgebäude* kodifikálni. Szinte közmondásossá lett a XVIII. sz. végén Adelongnak az az elve: «(Der Sprachlehrer) ist nicht Gesetzgeber der Nation, sondern nur der Sammler und Herausgeber der von ihr gemachten Gesetze, ihr Sprecher und der Dollmetscher ihrer Gesinnung». ¹⁾ De míg szerinte a nyelvész mégis hasznára lehet a nyelvnek a szókincs összegyűjtése, a fogalmak meghatározása által, addig a költő és szépíró teljesen kiszorul a nyelv-művelésből: «Schriftsteller als Schriftsteller können eine Sprache weder bilden noch ausbilden, indem jede Schriftsprache nichts anders ist und seyn kann, als die Sprache des gesellschaftlichen Lebens der ausgebildeten Provinz». ²⁾ Ez a felfogás is ellenkezett a nyelvújítással.

A nyelv bővülésnek forrásait Adelong lehetőleg elzárta. Helytelenítette az archaizmusoknak és provincizalizmusoknak felvételét. Az új szavaknak képzését is megszorította, mivel a nyelv fejlődését nem annyira a szókincsnek gazdagodásában, mint inkább a meglévő szavaknak «analógias», a nyelvtani szabályoknak megfelelő használatában látta. Szerinte a nyelv szókincséből időnkint bizonyos szavakat kilökött, mivel helyettük jobbakat és kifejezőbbeket talált; helytelen tehát az az eljárás, mely a jobb szavakkal pótolta régi, hibás formákat mint archaizmusokat újból visszaviszi a nyelvbe. ³⁾ Esztétikai szempontból hasonlóan durvának tekintette a nép nyelvét, költészetét és határozott ellenszenvvel fogadta azokat a tájszavakat, a melyeket az írók vittek az irodalmi nyelvbe. A szóképzést elméletileg elismerte a nyelv bővítés forrásának, de a belőle származó nyelvi gyarapodásnak is csak szűk teret engedett szótárában. A nyelv bővülésnek ezzel az elzárásával Adelong szintén tudatosan szembehelyezkedett a korabeli német nyelvújítási törekvésekkel.

2. Adelong konzervativizmusa mellett a korabeli költők képviselték a mérsékelt haladást a nyelv művelésben. Már Bodmer ajánlotta Gottsched ellenében, hogy a költők válogassanak és terjeszsenek el szavakat abból az elavult szókincsből, melyet ő középkori emlékeknek kiadásával felvetett, és a svájci nyelvjárásoknak «velős» szavaival öntsenek erőt az irodalmi nyelvbe, mely a lipcei nyelvdiáktor működése folytán amúgy is mindinkább ellaposodik. ⁴⁾ Bodmer törekvéseiben követőkre talált és a későbbi írók, mint Lessing, Herder, Wieland, Klopstock Bodmernek tekintélyére hivatkoztak, mikor a nyelv bővítésnek szükséges voltát hangoztatták. ⁵⁾

¹⁾ Olv. *Lehrgebäude* I. k. 113. s. köv. 1.

²⁾ Olv. *Über den deutschen Styl*. I. k. 51. 1. *Magazin* I. k. 3. St. 45. s. köv. 1. *Sind es Schriftsteller, welche die Sprache bilden und ausbilden?*

³⁾ V. ö. *Magazin*. I. k. 2. St. 61. s. köv. 1. *Von veralteten Wörtern*.

⁴⁾ V. ö. *Socin Schriftsprache und Dialecte im Deutschen*, 1888. 376. s. köv. 1.

⁵⁾ Az egyes írók nyelvére vonatkozó fontosabb irodalmat l. Behaghel *Geschichte der deutschen Sprache* 1911. ³⁾ (Paul *Grundriss*) 75. s. köv. 1.

Először Lessing folytatta Bodmer irányát, különösen azzal a szójegyzékkel, a melyvel Ramlernek 1759-ben megjelent Logau-kiadását magyarázta.¹⁾ Lessing az előszóban és a szótárban erélyesen sürgeti, hogy a költők használjanak újból «régi jó», elavult szavakat (7. k. 360., 364—366., 369. l. stb.) és szerényen utánozzák Logaunak elavult nyelvét (8. k. 120. l.). A szójegyzéknek elsősorban nyelv-művelési czélja volt és írók számára készült, kikről Lessing maga mondja: «welche genug Ansehen hätten, die besten derselben (t. i. veralteten Wörter) wieder einzuführen» (7. k. 353. l.). Lessing is ellen-
ezte Adelung nyelvkorlátozásait, bár nyíltan nem lépett fel ellenök. Csupán a hagyatékából kiadott szójegyzékek mutatják, hogy ő is, mikép korában többen, komolyan készült Adelung ellen egy nagy német szótárnak kiadására.²⁾

Még Lessing Logau szójegyzékének megjelenése előtt Klopstock kísérelte meg a nyelvbővítésnek elméleti igazolását *Von der Sprache der Poesie* (1758) cz. cikkében,³⁾ mely korában feltűnést, helyeslést és ellentmondást keltett.⁴⁾ Ebben az értekezésben Klopstock főleg azt emelte ki, hogy a költői nyelvet el kell választani a mindennapi életnek prózai nyelvétől, mert ő azt véli: «Soviel ist unterdew gewiss, dass keine Nazion weder in der Prosa noch in der Poesie vortrefflich geworden ist, die ihre poetische Sprache nicht sehr merklich von der prosaischen unterschieden hätte» (4. k. 16. l.). A német költői nyelv még fejletlen: «Die deutsche Sprache, die nun anfängt gebildet zu werden, hat noch neue Wörter nöthig. Ich rechne unter die neuen auch einige wenige veraltete, die sie zurücknehmen sollte» (4. k. 22. l.). A nyelvbővítésnek másik forrása Klopstock szerint az idegen nyelvek utánzása, és ő a német nyelvnek főleg a klasszikus nyelvek utánzását, sőt idiotizmusainak lefordítását ajánlotta. Véleményét így foglalta össze: «... ich meine nur, dass sie (t. i. die Deutschen) sich durch das Geschrey derjenigen, welche die platte Sprache des Volkes allein für gut deutsch zu halten scheinen, nicht abhalten lassen sollen, die Griechen und Römer in ihren glücklichen Ausdrücken der Poesie nachzuahmen» (4. k. 29). Klopstock később is visszatért ezekre a gondolatokra nyelvészeti értekezéseinek *Fragmente über Sprache und Dichtkunst* (1779—82) és *Grammatische Gespräche* (1794) cz. gyűjteményeiben, melyekben főleg mint költő a költészetnek szempontjából szól a nyelvről, de felfogását az idegenszerűségek átvételéről csakhamar visszavonta (1. k. 49.; 4. k. 183.) és költeményeiben is, különösen *Unsere Sprache an uns* (1796) cz. ódájában,⁵⁾ elítélte a nyelvbővítés-

¹⁾ Friedrichs von Logau Sinngedichte. Zwölf Bücher. Mit Anmerkungen über die Sprache des Dichters von C. W. Ramler u. G. E. Lessing. Leipzig. 1759. (Lessing műveinek mindig Muncker-Lachmann 3. kiadását idézem.) VII. k. 352. s köv. l. és v. ö. Schmidt E. *Lessing*² II. k. 526. s köv. l.

²⁾ V. ö. 16. k. 3. l. Munker jegyzetével és 16. k. 84. l.

³⁾ Megjelent először *Nordischer Aufseher* I. k. 26. St. Klopstock nyelvészeti műveinek Back-Spindler-féle kiadását (*Klopstocks sämmtl. sprachwissenschaftliche und ästhetische Schriften*, Leipzig. 1830.) használok.

⁴⁾ V. ö. Lessing 8. k. 143. s köv. l., Herder (Suphan kiadása) 2. k. 42. l.

⁵⁾ V. ö. *Oden* (kiad. Muncker és Jaro Pawel) 1889. II. k. 128. l.

nek idegen forrásait. A nyelvnek önmagából való gazdagodását azonban mindig helyeselte és nyíltan meg is támadta Adelungnak, különösen a *Gramm.-krit. Wörterbuch*-nak nyelvművelési elveit (1. k. 68. s. köv. 1.).

Klopstock után a *Briefe die neueste Litteratur betreffend* (1759—65) cz. kritikai folyóiratnak írói elméletileg is fejtegették a német nyelvújításnak szükséges voltát.¹⁾ Abbt czikkei először tárgyalták a nyelv ideáljának fogalmát és a fordításnak üdvös hatását a nyelv fejlődésére.²⁾

Részint a *Litteraturbriefe* íróinak, részint Hamann ösztönzései alapján, de főleg saját gondolatkinéséből merítve Herder írta meg a haladó nyelvművelésnek elméletét *Über die neuere Deutsche Litteratur (Fragmente, 1767)* cz. korszakos művében, melyben az eddigi irodalomnak eredményeit összefoglalta, megbírálta és a későbbi nyelvművelési irodalomnak alapjait megvetette. Herdernek nyelvfilozófiai felfogása általában kedvezett a nyelvújítási törekvéseknek. Hogy a nyelvet az ember szükségéből alkotta magának, abból a nyelvművelők azt következtethették, a mit Campe mond purizmusának igazolására: «Wenn uns ein Wort fehlt, so sind wir in der Lage der ersten Sprachfinder, darum haben wir auch das selbe Recht — zu prägen».³⁾ Abból a felfogásból, hogy nyelv és gondolkodás elváhatlanul kapcsolatos, az következett, hogy a nyelv annál tökéletesebb, mennél kifejezőbb, azaz mennél teljesebb a megfelelés a szó s annak lelki előzménye között. Ezen az alapon is könnyen igazolható volt a nyelv-bővítés, mert mindig kevesebb volt a szó, mint a képzet és az érzelem. Az életkoroknak szempontjából Herder ifjúnak és fejlődőnek tekintette a német nyelvet (2. k. 57. stb., 4. k. 300. l.), és ha az fejlődésében már nagy utat meg is tett, akkor is szükséges a nyelv-bővítés, mert ebben az esetben azt véli: «Da wir einmal so weit abgekommen sind von der Sprache der Minnesinger: so müssen wir blos in einzelnen Fällen wieder zurückkehren» (4. k. 300. l.). A nyelvművelésnek végső célját Herder Abbt után a nyelv ideáljának nevezte. Ő két ideális nyelvet különböztetett meg, költői s filozófiai és azt kívánta, a nyelvművelés ennek a két nyelvnek szempontjából történjék: «... nun wollen wir diese Sprache ausbilden? Wie kann das seyn? Entweder zur mehr Dichterischen Sprache, damit der Stil vielseitig schön und lebhafter werde; oder zur mehr Philosophischen Sprache, damit er einseitig, richtig und deutlich werde; oder wenn es möglich ist, zu allen beiden... Man bilde also unsere Sprache durch Übersetzung und Reflexion... Dass wenn beide etwas wirken, beide einander die Stange halten, macht das Glück unsrer Sprachverbesserung» (1. k. 158. l.).

Ezzel meg volt adva a további irodalomnak programja. Adelung az egyoldalú, filozófiai nyelvet akarta elérni, míg a német írók a sokszínű költői nyelvet tűzték ki a nyelvművelés céljának s ennek jogait akarták Adelung ellenében biztosítani. Először Gedike Frigyes lépett fel erélyesebben Adelung ellen *Gedanken über Purismus und*

¹⁾ V. ö. Feldmann *Deutsche Sprachpflege in den Literaturbriefen (Z. f. d. Wortforschung VII. 152. s. köv. 1.)*.

²⁾ V. ö. 277. levél. 17. Theil. 180. l. — 214. levél. 13. Theil. 97. l.

³⁾ *Olv. Verdeutschungswörterbuch. 59. l.*

Sprachbereicherung (1779) cz. cikkében,¹⁾ a melyben egészen Herder alapján az irodalmi nyelv fejlődésének szükséges voltát védi s az élő nyelv normatizálását hibáztatja. Adelung maradiságában már nemzeti veszedelmet lát: «Die Sprache figirt, und das Volk und seine Schriftsteller gehn im allmählichen Krebsgange zurück . . . Ein Volk, das auf Sprachbereicherung Verzicht thut, seine Wörter alle samt und sonders, wie eine Herde, in akademische Wörterbücher zusammen-treibt und zählt, und ein schief Maul macht, sobald ein Schriftsteller ein neues analogisch gebildetes Wort wagt, wahrlich ein solches Volk muss . . . zu bequem sein, um weiter auf der unbegrenzten Leiter der Volkskultur hinaufsteigen . . .» (388. l.).

Wieland védte meg leghatásosabban Adelung felfogásával szemben a költőnek létjogosultságát a nyelvművelésben. Mikor Adelung 1782-ben *Magazin* . . . cz. nyelvészeti folyóiratát *Was ist Hochdeutsch?* értekezésével megnyitotta, Wieland Philomusos és Musofilus álneveken *Der Teutsche Merkur*-ban czáfolni kezdte Gottsched követőjének elveit.²⁾ Adelung magánlevélben,³⁾ majd *Magazin*-jában válaszolt, Wieland újból felelt, és a vita a *Magazin* s *Der Teutsche Merkur* párhuzamos füzetein végig vonult. Wieland 1783-ban, mint lapjának szerkesztője igyekezett kibékíteni a vitázó feleket, Musofilust és Adelungot; most újból védelmezte saját elveit és ellenfelének érdemeit is elismerte. Adelung utolsó szava pedig stilsztikájának a nyelvművelésről szóló fejezete volt, és ezzel ez a vita be is fejeződött.

Wieland a *hochdeutsch* szóval az ideális irodalmi nyelvnek fogalmát akarta megjelölni. A tökéletes nyelvet Herder után a köznyelvtől független s a mindennapi prózai nyelv felett álló irodalmi nyelvnek képzelte, mely nem a nyelvjárások, hanem az egyes stílusfajok szerint «nyelvkerületekre» legyen osztható. Ezek a nyelvkerületek szerinte annál fejlettebbek, minél önállóbbak, azaz minél inkább távolodnak a mindennapi életnek s egymásnak nyelvtől: «Jeder dieser Sprach-Distrikte (wenn ich so sagen darf) hat wieder sein eignes Gebiet, seine eigne Verfassung, Gesetze, und Gerechtsame, so wie seine eigne Grenzen: und nur aus ihnen allen zusammengenommen besteht die Schriftsprache einer durch Kunst und Wissenschaften gebildeten Nation». Tehát míg Adelung az irodalmi nyelvet egy csakugyan beszélt

¹⁾ *Olv. Deutsches Museum*, 1779. II. k.

²⁾ V. ö. *Über die Frage Was ist Hochdeutsch und einige damit verwandten Gegenstände* (*Der Teutsche Merkur*, 1782. Nov. 145. l. és *Sämmtliche Werke* (Supplemente, VI. B. 1798. 297. s köv. l.)

³⁾ *A Dresdener Königl. Bibliothek kéziratára*: «Briefe an Wieland A. F. Msc. 43. I. Nr. 5.». Adelung teljeseen szubjektív hangon hivatkozik benne eddigi érdemeire: «Das meine wenigen Bemühungen um die Sprache auf unser schreibendes Publikum einigen Einfluss haben mögen, ist zwar einer meiner liebsten Wünsche, an dessen Erfüllung ich aber auch noch sehr zu zweifeln . . . habe, weil über die deutsche Sprache in der That noch so wenig gedacht worden. Es sind nunmehr sechzehn Jahre, dass es mein vornehmstes Geschäft ist, meine Muttersprache bald in ihren einzelnen Theilen, bald im Ganzen nach zu denken und da war es wohl ganz natürlich, dass ich manche Gegenstände anders sehen musste, als man sie gemeinlich sieht, aber blos darum, weil man sie bisher nicht mit eben dem Fleisse durchdacht hat» stb.

köznyelvre akarta központosítani, addig Wieland a nyelvérzékét pusztán csak irodalmi művekben használatos, lehetőleg decentralizált papírnyelvhez kívánja szoktatni. Ebből a felfogásból következik, hogy Adelung többi tételeit sem fogadja el: a nyelvnek lehető bővítését ajánlja, a nyelvművelést az írók «királyi jogának» tartja s tiltakozik a grammatikáknak korlátozásai ellen. Ő azt véli, hogy a költőnek, ha elég művelt s fejlett ízlése van, jogában áll a nyelvtannal és az olvasó ízlésével szembeállnia: a költő legyen a közönségnek «törvényhozója», nem pedig rabszolgája. Nem a nyelvcsokás korlátozza a költői szabadságot, hanem a nyelv «szelleme» s a józan gondolkodásnak természetes határa.

Wieland után többen fejtegették az irodalmi nyelv fejlesztésének módjait; itt csak azokat az írókat emelem még ki, a kiknek művei a magyar nyelvűvelésnek szempontjából jelentősebbek. Garve Keresztély (1742—1798),¹⁾ a XVIII. századi racionalizmusnak híres népszerűsítő filozofusa, Adelungnak, Gellertnek s Weissenek barátja, többször nyilatkozott a nyelvűvelésről. Korában különösen *Einige allgemeine Betrachtungen über Sprachverbesserungen* (1794) cz. értekezése²⁾ lett ismeretessé, melyben ő a középutat kereste Adelung és Wieland felfogása között. Hogy a nyelvűjtés szükséges és lehetséges, abban Garve nem kételkedett, mert ő általában azt véli: «Die Sprachen haben ihre Revolutionen, wie die Völker, die sie reden; und diese Revolutionen mögen nun zur Verbesserung oder Verschlimmerung gedeihen, so werden sie demjenigen allemal als Verderbnisse scheinen, der an die Neuerungen noch nicht gewöhnt ist» (2. k. 21. l.).³⁾ Az elvont tökéletes nyelvnek, melynek megfelelően a német nyelvet átalakítandónak tartja, három fő tulajdonsága van: sokszínűség, világosság s hajlékonyság (2. k. 322. l.). Sokszínűsége vagy gazdagságon a nyelvnek rokonértelmű szavakban való bőségét értette, a mely az egyes stílusfajoknak megkülönböztetését lehetővé teszi. Ezért szerinte is bővíteni kell a nyelvet, de úgy — ebben Adelunghoz tér vissza — hogy a mindennapi köznyelv is kövesse a nyelvűvelést. Az ideális nyelvnek másik fontos tulajdonsága a világosság, a szavak jelentésének pontos meghatározása (2. k. 231.). Ebből a szempontból a nyelv szerinte a kultúrától függ, a kultúrának kell fejlődnie, hogy a nyelv is tökéletesedjék. A nyelvet csakis a grammatikus tehetségesebbé a szókincsnek összegyűjtése, a fogalmak meghatározása által. Ezekben a fejtegetésekben Garve teljesen Adelungnak gondolkodásában mozog s értekezésének végén meg is dicséri barátját (2. k. 239.). Míg Garve szintetikus módon össze akarja egyeztetni Wieland és Adelung gondolatait, addig teljesen a költők felfogását követi Jenisch Dániel (1762—1804)⁴⁾ esztétikai nyelvhasználatában, melyet a berlini aka-

¹⁾ V. ö. *Allg. Deutsche Biographie* 8. k. 385. s köv. l. (Jacobi) és Goedeke *Grundriss*² 4. k. 175—179. l.

²⁾ Előszőr megj. *Beyträge zur Sprachenkunde, Berlin. 1794. I. k.*

³⁾ Garve értekezéseinek Manso-tól való kiadását idézem: *Sammlung einiger Abhandlungen aus der Neuen Bibliothek der schönen Wissenschaften und der freyen Künste. Neue, mit sieben Aufsätzen vermehrte Auflage, Leipzig. 1802. II. k.*

⁴⁾ V. ö. Goedeke *Grundriss*² 5. k. 448. l.

démia megjutalmazott. Művének címe: *Philosophisch-kritische Vergleichung und Würdigung von vierzehn ältern und neuern Sprachen Europens*. . . Berlin, 1796.¹⁾ Jenisch célja volt: «Das Ideal einer vollkommenen Sprache zu entwerfen, die berühmtesten ältern und neuern Sprachen Europens diesem Ideal gemäss zu prüfen: und zu zeigen, welche dieser Sprachen sich demselben am meisten nähern?» (1. l.). Az ideális nyelvnek, melyhez Jenisch a nyelveket méri, négy tulajdonsága van: gazdagság (Reichthum des Wortschatzes), hathatóság s energia (Nachdrücklichkeit, Energie), világosság s szabályosság (Deutlichkeit, Bestimmtheit) és jóhangzás (Wohlklang). «Reichthum des Wortschatzes» követelményével már Wieland és Garve foglalkozott; Jenisch is ezt tartotta a felett nyelv legfőbb kritériumának. A szókincsnek gazdagsága szerinte részint a gyökérszavaknak mennyiségétől, részint a név- s az igeragozásban mutatkozó alakbőségtől, a képzőknek termékenységétől függ (lexikale Bildsamkeit. 17. l.). Ebből a szempontból a tizennégy összehasonlított nyelv közül a németet tartotta a legtökéletesebbnek. «Nachdrücklichkeit» címen (20. l.) Jenisch a «szabálytalan, erőteljes, barbár, ifjú» nyelvről szól, melyet előtte már Herder tárgyalt. «Deutlichkeit und Bestimmtheit» szavakban pedig Adelung foglalta össze a nyelv ideálját. Ez a világosság s szabályosság az «öreg» nyelveknek jelessége és akkor lesz teljes, ha minden fogalomnak külön szó felel meg, a nyelvtani szabályok alól pedig kivétel nem akad (durchgängige Regelmässigkeit). A «Wohlklang» szón «eine glückliche Mischung von Vocalen und Consonanten» (50. l.) értendő. Jenisch így saját nyelvi ideálját, Herder és Adelung elméletei alapján állította össze saját nyelvi ideálját, de a tulajdonságoknak egymásutánjából is látható, hogy ő elsősorban a költőknek nyelv-művelési elveihez csatlakozott. Wieland és Garve után ő is kiemeli, hogy a nyelvek fejlődése a költőktől függ; mennél régebb korban kezdik a költők a nyelvet művelni, annál alkalmasabb lesz az a további fejlődésre, mert a nyelvérzék a nyelv szabadabb használatához szokik, míg ellenkezőleg, ha csak későn akadnak hivatott nyelv-művelők, a kifejezés módok mintegy megcsontosodnak, és csekély költői szabadság is erőszakosnak tetszhetik. Jenisch, mint később a romantikusoknak nyelvfilozofusa, Berohardi,²⁾ a költői szabadságot tekintette a nyelv-gazdagulás legfontosabb tényezőjének. A nyelvbővítés forrásainak elfogadta a régi nyelvet, a népnyelvet és az új szóalkotásokat, melyeket «költők merészsegeinek köszönhetünk». Adelung szótárát ezek után nem dicsérhette úgy, mint Garve: «Ich schätze den Fleiss und Scharfsinn des deutschen Johnsons, aber ich tadle mit so vielen andern seinen Eigensinn, dem die Schriftsteller einer grossen Nation sich, ohne einen Geist der Kleinlichkeit, unmöglich unterwerfen können» (95. l.). Különösen azt helytelenítette benne, hogy egy írói kör művei által mindenkorra szabályozni akarta a nyelvet; Jenisch hisz abban, hogy a német nyelv s irodalom több klasszikus kort fog érni. Jenisch után Kolbe Károly Vilmos (1757—1835)³⁾ a német és francia

¹⁾ A műről újabban csak R. M. Meyer szól *Idg. Forsch.* 12. k. 243. l.

²⁾ V. ö. *Sprachlehre* (1801—03). II. 67. l.

³⁾ Életrajzát v. ö. *Allg. Deutsche Biographie.* 16. k. 462. l.

nyelvet hasonlított össze *Über den Wortreichtum der deutschen und französischen Sprache und beider Anlage zur Poesie; nebst andern Bemerkungen, Sprache und Litteratur betreffend. Leipzig. 1806.* (II. k.) cz. művében,¹⁾ melyben szintén sürgette az irodalmi nyelvnek fejlesztését. Műve a nyelvművelésre vonatkozó új gondolatokat nem pendített meg, de új benne a hazafias lelkesedés, mely jól mutatja, mennyire nemzeti ügyggyé lett a német nyelv fejlesztése a szabadságháborúk idejében. Kolbe nemcsak Jenisch módján tárgyilagosan össze akarja hasonlítani a német és a francia nyelvet, hanem első sorban arra igyekezett buzdítani nemzetét, hogy ápolja nyelvét, mely egyetlen egységesítő, összetartó köteléke. Adelung konzervativizmusát érthető okokból ismételtelen élítelte.²⁾

Az Adelung ellen irányított irodalomban a legélesebb hang Vossnak egyik könyvismertetése volt,³⁾ melyben Voss, a ki maga is készült egy nagy német szótárnak kiadására, kíméletlenül megrotta Adelung nyelvművelését. Voss támadására Adelung felelt,⁴⁾ mire a puristák részéről Radlof is támadott.⁵⁾ Ebben az újabb vitában az egész német neologus-tábor Adelung ellen fordult: Voss Klopstock nevében támadott, Goethe küldötte meg neki a bírálathoz Schiller «Adelung»-ját,⁶⁾ Radlof cikkét pedig Campe — állítólag hamisított — levele ajánlotta be Wielandnak,⁷⁾ a ki azt szívesen kiadatta a *Neuer Teutscher Merkur*-ban is. De Adelung már nem válaszolt ellenfeleinek: «Um des Hn. Radlofs willen werde ich keinen Tropfen Tinte verwenden . . . Sein Aufsatz ist so schlecht und Campes seichten Sprachkenntnissen so würdig, dass er keiner Widerlegung bedarf, ob er gleich eben so seichten Sprachhelden gar so sehr behagen wird . . . Wohl aber rieth ich auf eine kleine Tücke, von Wieland . . .»⁸⁾ A német költők nyelvművelési elveit Adelung halála után Jahn hirdette hazafias műveiben és E. M. Arndt *Über Volkshass und über den Gebrauch einer fremden Sprache* (Leipzig, 1813) cz. dolgozatában, de ezek a késői nyelvművelők nem pusztán konzervatív nyelvbővítésre, hanem elsősorban purizmusra törekedtek.

¹⁾ Igen megbővítve új kiadást ért a mű 1818—20-ban (III. k.).

²⁾ V. ö. I. k. 73—87. l. II. k. 170., 176—180. l.

³⁾ *Grammatische Gespräche von Klopstock . . . Eingeschlossen ein Urtheil über Adelungs Wörterbuch, Jenaische Allg. Lit.-Zeitung, 1804 jan. 28. 186., 194. s köv. l. Lenyomatva: Voss Kritische Blätter nebst geographischen Abhandlungen Stuttgart. 1828. I. k. 365. s köv. l.*

⁴⁾ *Über Herrn Vossens Beurtheilung meines Wörterbuchs. Jenaische Allg. Lit.-Zeitung. 1804. Intelligenz-Blatt. März. 15. St.*

⁵⁾ *Über Herrn Adelungs Schutzrede gegen Herrn Vossens Beurtheilung seines Wörterbuches u. o. 15. l. és Der Neue Teutsche Merkur. III. kötet 246—282. l.*

⁶⁾ V. ö. 1804 jan. 26-án kelt Schillerhez intézett levelét. (Weimari kiadás IV. Abth. 17. k. 34. l.) Goethe helyeselte Voss támadását: «Für die deutsche Sprache scheint mir ein glücklicher Zeitpunkt einzutreten. Die Recension der grammatischen Gespräche legt einen fürtrefflichen Grund; die kurzen sich auf Sprache beziehenden Bemerkungen im Intelligenzblatt machen die allgemeine Aufmerksamkeit rege» (olv. u. o. 305. l.).

⁷⁾ V. ö. L. Geiger *Weimarer Analekten. Zeitschr. f. verg. Litt.-Gesch. N. F. 11. k. 199. s köv. l.*

⁸⁾ Olv. Geiger id. h. 205. l.

3. Adelung és a költők iránya mellett a nyelvművelésben még egy harmadik áramlat jelent meg: a puristák nyelvművelése. Ennek az iránynak képviselői többnyire filantrópista pedagógusok; vezetőjük Campe és Wolke. Campe az 1790 óta kiadott nyelvjúitási irataiban,¹⁾ de főleg németesítő szótárában (1801)²⁾ mérhetetlen purizmusra törekedett, és igyekezetei a szabadságharczok idejében hazafias színezetet, népszerűséget nyertek.³⁾ Többen, különösen Kolbe,⁴⁾ követték őt és helyeselték nyelvművelését.⁵⁾ Wolke *Anleit*-jában⁶⁾ észszerűsíteni akarta a német nyelvet s Radloffban,⁷⁾ Jean Paul Richterben⁸⁾ szintén követőkre akadt. Ezekkel a nyelvművelőkkel a szélső racionalizmus jelent meg a német nyelvtörténetben. A nyelvszokást már semmibe se vették: «Nicht er (t. i. der Sprachgebrauch) — írja Campe — sondern die Vernunft ist die höchste Gesetzgeberin, wie in allen anderen menschlichen Dingen, so auch hier»,⁹⁾ vagy Wolke szavaival: «Nur die Vernunft mit Verstand ist die Regelin unserer Sprache, — Mode, Gewohnheit sich beugt unter der Unvernunft Joch.»¹⁰⁾ Adelung igen elítélte Campe nyelvművelését s azt a francia forradalomnak racionalizmusával állította párhuzamba;¹¹⁾ Wieland szintén utalással a francia forradalomra «Sprach-Jakobinismus»-nak nevezte és világosan megírta Campenak, hogy törekvéseit teljesen tévesztettnek tartja.¹²⁾ Ilyen elutasítóan nyilatkozott a legtöbb korabeli német író, és különösen Grimm Jakab a puristák ellen intézett támadásaival¹³⁾ s egész tör-

1) Első ilyen műve: *Proben einiger Versuche von deutscher Sprachbereicherung*, megj. *Braunschweigisches Journal* ed. E. Chr. Trapp. 1790. 11. St.

2) *Wörterbuch zur Erklärung und Verdeutschung der unseren [!] Sprache aufgedrungenen fremden Ausdrücke, Braunschweig, 1801.* A mű tetelesen bővített új kiadást ért 1893-ban.

3) V. ö. pl. Jahn *Volkstum* (1810), VIII. 1.

4) *Ueber Wortmengerei. Anhang zu der Schrift Ueber den Wortreichtum der deutschen und französischen Sprache. Leipzig, 1809.* A mű több kiadást ért.

5) Campe körének nyelvművelését behatóan tárgyalja Heinrich János *Egy kevéssé ismert fejezet a német nyelvtörténetből (A keszthelyi kath. főgimnázium 1910—11. évi Értesítője.)*

6) Pontosabb czíme: *Anleit zur deutschen Gesamtsprache oder zur Erkennung und Berichtigung einiger (zu wenigst 20) tausend Sprachfehler in der hochdeutschen Mundart . . . Dresden 1812.*

7) *Trefflichkeiten der süddeutschen Mundarten zur Verschönerung und Bereicherung der Schriftsprache 1811.*

8) V. ö. *Ueber die deutschen Doppelwörter; eine grammatische Untersuchung in zwölf alten Briefen und zwölf neuen Postskripten, 1820. — Vorlehre der Aesthetik (XV. Programm. Fragment über die deutsche Sprache)* és v. ö. J. Müller *J. Paul als Wortschöpfer und Stilist. — Zeitschr. f. d. Wortf.* 10. k. 20. l.

9) *Olv. id. németesítő szótár 1813². 79. l.*

10) *Olv. Anleit 221. l.*

11) V. ö. Adelung levelét, kiadva J. Leyser: *J. H. Campe. Ein Lebensbild aus dem Zeitalter der Aufklärung. Braunschweig, 1896². II. k. 178. l.*

12) V. ö. Wieland 1801. jan. 26-án Campehoz intézett levelét. *Kiadva u. o. 92. l.*

13) V. ö. *Grammatik* I. 13. l. s köv. — *Kleinere Schriften* I. k. 347, 403, 409. stb. l.

téneti nyelvészetével teljesen elnyomta ezt a racionalista áramlatot. — A XVIII. század végén így három, különböző irányú áramlat mutatkozott a német nyelvújításban. A középúton haladtak a költők, és helytelenítették a másik két, szélsőségekre hajló felfogást: Adelung konzervativizmusát és a puristák túlzott buzgóságát a nyelvújításban. Schiller és Goethe xeniai mind Adelung, mind Campe ellen támadtak.¹⁾

4. A különböző német nyelvújítási áramlatok a XVIII. sz. végén felvirágzó osztrák irodalmi életben termékeny talajra találtak. Milyen sokra beesülték Adelungnak működését a bécsi irodalmi körökben is, azt mutatja pl. az az előszó, melyet iskolai nyelvtanának bécsi kiadásához csatoltak. A nyelvtan osztrák kiadója azt véli:²⁾ «Nicht bald hat sich ein Gelehrter um seine Muttersprache so verdient gemacht, als Johann Christoph Adelung. In seinem Wörterbuche leistete er allein, was für andere Sprachen nur ganze Akademien leisten konnten und in seiner Sprachlehre hinterliess er wenigstens eine Grundfeste, auf welche die nachfolgenden Sprachforscher die Gebäude ihrer Forschungen sicherer zu stützen vermochten (!). Sie wird daher eben deswegen, wie sein Wörterbuch noch lange die Richtschnur und Entscheidungsquelle in Bezug auf Deutsche Sprach- und Schreibart bleiben.» A költők közül különösen a Wielandot utánzó Alxingerek nagy múgondja vált ismeretessé, a melylyel ő nyelvét egészen Adelunghoz igyekezett alkalmazni. «Seine Muttersprache hatte er aber in solchem Grade inne — írja róla egyik kortársa — dass er... auch im freundschaftlichen Umgange jeden Sprachfehler anzeigte und aus seinem Liebling, Adelung, den Beweis führte.»³⁾ Mennyire igyekezett Alxinger költői nyelvben Adelunghoz simulni, azt saját szaviból tudjuk meg: «Niemand kann diesen grossen Sprachforscher mehr verehren, als ich, niemand kann ihm aufrichtiger für das viele Gute danken, das er von ihm gelernt hat, als ich, ich, der mit einer eisernen Geduld fast jedes Wort in einem Wörterbuche nachschlägt, ehe er es niederzuschreiben waget.»⁴⁾ Adelung meg is dicsérte az ő tisztza nyelvét, mikor levélben azt írta neki:⁵⁾ «Verzeihen Sie, theuerster Freund, dass Ihre mehrmaligen mir überaus schätzbaren Zuschriften so lange unbeantwortet gelassen habe... Auch bewundere ich die Reinigkeit der Sprache, die wenig südliche Deutsche in dem Grade erreichen. Durfte ein armer grammatischer Pedant noch etwas wün-

¹⁾ V. ö. E. Schmidt-B. Suphan (*Schriften der Goethe-Gesellschaft* 8. k. 1893.). Adelung ellen 13. l. (114. sz.), 40. l. (353. sz.), 92. l. (788. sz.); Campe ellen 115, 354, 358. sz. Campe xeniait v. ö. Leyser id. m. 29. s. köv. l. Wolke xeniait v. ö. *Anleit* 220. l.

²⁾ Olv. *Johann Christoph Adelung's Deutsche Sprachlehre*... Wien, 1828. XI. l.

³⁾ Johann von Alxinger *Sämmtliche Werke*. Wien, 1812. X. k.: J. v. A.'s *Ehrendenkmal* XIII. l.

⁴⁾ Olv. *Doolin von Mainz. Ein Rittergedicht (Sammlung der besten Deutschen prosaischen Schriftsteller und Dichter, 161. Theil.)* Carlsruhe, 1787. 12. l.

⁵⁾ *Drezdai kir. kézirat.*: «Mscr. Dresd. R. 52^m Nr 1.» — A levél Drezdában 1789. jún 2-án kelt. Hasonló dicséret *Lehrgeb.* I. 86. l. Szótárában azonban mellőzte őt, v. ö. Müller id. m. 23. l.

schen, so würde es in manchen Stellen, deren doch fraglich nur wenige sind, ein wenig mehr Geschmeidigkeit und Wohl laut seyn. Doch das sind Kleinigkeiten, die man einem Dichter, wie Sie, am meisten übersehen kann und muss.» Alxingerrel több bécsi író is alkalmazkodott a lipcei nyelvdiktátorhoz. Jly módon érthető, hogy Adelung működése, főleg műveinek osztrák utánnymatai által, végleg megtörte azt az ellenállást, a melyet a bécsi irodalom az egységesített német irodalmi nyelv iránt tanúsított. Iskolai nyelvtana és annak kivonata Bécsben először 1782-ben jelent meg és sokáig használatos is maradt az osztrák iskolákban,¹⁾ míg 1836-ban Wurst Raimund Jakob iskolai nyelvtana teljesen ki nem szorította.²⁾ Szótárának első kiadásáról Brünnben, 1788-ban készítettek pontos utánnymatot,³⁾ a második kiadást pedig 1793—1801. Bécsben adták ki újból.⁴⁾ Schönberger Ferencz Xavér kibővítette a szótárt,⁵⁾ Schmiedel Ferencz Leopold, Span Márton és mások kivonatokat készítettek. Adelung harmadik nagy művéről, a stílisztikáról szintén Brünnben készítettek utánnymatot.⁶⁾ De ezeknek a kiadásoknak a mi szempontunkból nagyobb jelentőségük nincsen, mert a magyar írók általában Adelung műveinek eredeti lipcei és berlini kiadásait használták.⁷⁾

De Adelung ellenfeleinek, főleg Wielandnak és *Der Teutsche Merkur* folyóiratának cikkei is igen ismeretesek voltak Bécsben; Haschka, Leon és többen a *Wiener Musenalmanach*-nak és a *Real Zeitung*-nak cikkeiben tiltakoztak Adelung nyelvkorlátozásai ellen.⁸⁾ A visszahatást Adelungnak bécsi hívei ellen maga Wieland kezdte, mikor azt jövendölte: «aller Wahrscheinlichkeit nach, (wird) im Jahre 1800 die Oesterreichische Mundart — freylich um einige Grade verfeinert, aber doch noch die Oesterreichische Mundart — die Deutsche Schriftsprache seyn, und die Sonnenfels und Denis, welche die ihre nach Ober-Sächsischen Mustern gebildet haben, wären dann (zu ihrem eignen Nachtheil) zu voreilig gewesen.»⁹⁾

¹⁾ V. ö. Strakoch-Grassmann: *Geschichte des österreichischen Unterrichtswesens*, Wien 1905, 152. l. 1816-ban Adelung művei mellett Campe könyveit is ajánlották iskolai használatra.

²⁾ *Praktische Sprachdenklehre für Volksschulen . . . nach Dr. K. F. Beckers Ansichten . . . bearbeitet* 1836.

³⁾ Brünn bey Joseph Georg Trassler 1788. IV. k. (N. Múz. kvt.)

⁴⁾ Wien, Christ. Friedrich Wagler 1793—1801. (Bécsi udv. kvt.)

⁵⁾ . . . Mit D. W. Soltau's Beyträgen revidirt und berichtigt von Franz Xaver Schönberger . . . Wien verlegt bey B. Ph. Bauer 1807, 1811².

⁶⁾ *Neue vermehrte und verbesserte Auflage. Brünn, gedruckt und verlegt bey J. S. Siedler* 1788—89 II. k. (Lipcei egyet. kvt.)

⁷⁾ Nálunk úgy látszik csak Teleki idézte a nyelvtan bécsi kiadását: *A' Magyar Nyelvnek Tökéltetése*. 1816. 97. l.

⁸⁾ V. ö. O. Rommel: *Der Wiener Musenalmanach (Euphorion, 6. Ergänzungsheft)* 1906. 39, 145. s köv. l.

⁹⁾ Oliv. *Der Teutsche Merkur* 1782. IV. 199. l. (*Was ist Hochdeutsch?*) és Nagl-Zeidler: *Deutsch-Oesterreichische Literaturgeschichte* II. k. 33. l. — Campe németesítő szótárának első kiadásáról Grätzban utánnymatot készítettek és a szótárt pótkötettel is ellátták: . . . Braunschweig. 1801. *In der Schulbuchhandlung. Zweite, verbesserte und mit einem dritten Band vermehrte Auflage. Grätz 1808 Bei Franz Xav. Miller. — Wörterbuch zur*

II. Német nyelv művelőink.

Mikép Bécsben, úgy a hazai német irodalomban is ismeretessé lettek a nyelv művelésnek különböző elvei, és német nyelvészeink ugyancsak akkor foglalkoztak az irodalmi nyelvnek és a nyelvbővítésnek kérdéseivel, mikor a magyar nyelv művelők a nyelvújítás lehetőségét és módjait vitatták. Német nyelvészetünk körében találhatjuk meg a német nyelv művelési áramlatoknak legelső és legkövetlenebb nyomait.

5. Adelong német nyelvtanait Magyarországon többször dolgozták át iskolai használatra, de mindezen átdolgozások közül több kiadást egyik sem ért. Már ez a jelenség is mutatja, hogy Adelong hatása ezen a téren uralkodó sohasem lett. Nyelvtaníróink közül Osterlamm Ephraim az első, a ki figyelmessé lett Gottsched követőjének nyelvtanára.¹⁾ 1786-ban, *Institutiones Linguae Germanicae . . . Posonii* (1781) cz. grammatikájának második kiadásában Adelong nyelvtanának *Auszug*-jára²⁾ utalt (36. l.) és több helyütt ennek megfelelően alakította át az első kiadást, a mely még pusztán Gottsched *Sprachkunst*-ja alapján készült. A következő évben Schlögel Antal Ferencz *Grammatica Germanica (Posonii, 1787)* cz. nyelvkönyvéhez függeléket csatolt (*Index quorumdam Librorum quorum Notitia eos, qui in Germanica Lingua ulterius progredi volunt, multum adjuvare poterit*), a melyben első helyen Adelong műveit, a nyelvkeletkezésről szóló dolgozatot, a *Lehrgebäude*-t, a stilsziktikát és a *Magazin* című folyóiratot ajánlotta.

Ezen első nyomok után, Marienburg Lukács József az első — amint azt már Bleyer kiemelte (id. m. 102. l.) — a ki teljesen Adelong nyelvtanához³⁾ csatlakozott. Műve, a mely nemcsak a *Sprachlehre*-nek, hanem a stilsziktikának⁴⁾ kivonatát is tartalmazza, a következő czímen jelent meg: *Grundlinien des Deutschen Styls in seinem ganzen Umfange, das ist, in wie weit Sprachlehre, allgemeine Rhetorik, kleinere schriftliche Aufsätze, welche im gemeinen Leben üblich sind, Redekunst und Dichtkunst darunter begriffen werden. Ein Leitfaden für Lehrende und Lernende* (I., II. k. Leipzig, bei Johann Samuel Heinsius 1796. — III., IV. k. Erfurt, bey Wilhelm Hennings 1797). Az előszóban Marienburg arról ad számot, mi bírta őt ennek a könyv-

Verdeutschung und Erklärung der in unserer Sprache gebräuchlichen fremden Wörter und Redensarten. Dritter Band. Als Nachtrag von Campes Wörterbuch . . . Grätz 1809. Bei Franz Xav. Miller. (Egyet. kv. «He. 119. 4-r.»)

¹⁾ V. ö. Bleyer Jakab *Gottsched hazánkban*, 1909, 90. l.

²⁾ *Auszug aus der Deutschen Sprachlehre. Berlin. 1781.* Az utolsó, 4. kiadás 1818-ban jelent meg.

³⁾ *Deutsche Sprachlehre. Zum Gebrauche der Schulen in den Königl. Preuss. Landen . . . Berlin. 1781, 1792³, 1795³, 1806⁵.* A 6. kiadás *mit einer kurzen Geschichte der Deutschen Sprache* jelent meg. A nyelvtan számos utánnomatban, latin fordításban és francia átdolgozásokban terjedt el.

⁴⁾ *Ueber den Deutschen Styl, Berlin 1785—86* (II. k.), 1787², 1789—1790³, 1800⁴. — Kivonata *Im Auszuge von Theodor Heinsius, Berlin 1800, 1807², 1822³.*

nek megírására, és ezzel egyszersmind némi világot vet az erdélyi szász irodalmi nyelvnek kérdésére is. Azt írja: «Auf eine sehr sonderbare Weise lernte ich, wie alle meine Landsleute (t. i. az erdélyi szászok) die deutsche Sprache, da unsere Nationalsprache nur so viel von der Hochdeutschen hat, dass man sie erkennen kann, dass es einst die deutsche Sprache war» (I. k. IV. 1.). A mintaszerű irodalmi nyelvnek, a melynek hazájában való ismertetését Marienburg czélul tűzte ki magának, Adelung hatása alatt természetesen a felsőszász nyelvjárást tartotta és ennek követését ajánlotta erdélyi szász íróknak «Die beste Mundart der deutschen Sprache ist die des südlichen: Deutschlands, in Obersachsen und den Gegenden um Meissen herum. Sie hat man deswegen auch gewählt zu öffentlichen Schriften, oder zur Sprache der Gelehrten, von denen also und aus deren Schriften diejenigen die deutsche Sprache erlernen müssen, welche nicht Gelegenheit haben, aus dem lebenden Umgange mit Deutschen in jenen Gegenden sie zu lernen» — de jegyzetben kétkedve hozzát teszi: «Hierin bin ich, so wie im meisten dieser Abhandlung, dem grossen deutschen Sprachlehrer, Adelung, gefolgt, ob aber nicht, selbst jene Gegenden, ihre von der rein deutschen Sprache, welche doch wohl nur in den Büchern guter Schriftsteller eigentlich herrscht, abweichende Provincialismen, im engsten Verstande, haben, getraue ich mir weder gerade zu behaupten, noch ganz zu verneinen» (I. k. I. 1.). Műve négy kis kötetből áll. Az utolsó három kötet tartalmilag nem érintkezik Adelung műveivel; előszavukban panaszkodik is Marienburg, hogy itt kellő segédforrások nem állottak rendelkezésére (III. k. V. 1.). Annál jobban ragaszkodik forrásához, Adelunghoz, az első kötetben (*Sprachlehre und allgemeine Rhetorik*), melyről maga írja: «Dieses erste Bändchen enthält demnach einen gedrängten Auszug der deutschen Sprachlehre, dann eine allgemeine, nur vorläufige Bestimmung der Eigenschaften und Arten des Styls, ebenfalls aus Adelung» (I. k. IX. 1.). Marienburg nyelvművelési elvei, mint várható, szintén Adelung elveinek felelnek meg. A stilisztikában határozottan, újból kiemeli, hogy a jó stílus legelső tulajdonsága: «Der Gebrauch der Hochdeutschen, als der edelsten und besten Mundart der deutschen Sprache, weswegen sie auch zur allgemeinen Sprache der Gelehrten, zur Schriftsprache erhoben worden ist» (100. l.). A *Reinigkeit* fejezetben pedig az orthologus eszméknek lesz nálunk német szószólója: «Reinigkeit, dass nichts fremdartiges in die Sprache gemischt werde. Also nicht veraltete Wörter und Formen (Archaismen), an deren Stelle die Sprache bessere eigenthümliche Wörter hat. Solche veraltete Wörter sind: aber (st. wiederum), Edelknecht, bass, zwier etc. Provinzielle Wörter und Biegungsarten z. B. Mädchens, himmlitzen, ausländische Wörter, wenn schon ein einheimisches Wort da ist, das den Begriff eben so gut ausdrückt» (I. k. 100. l.). Marienburg műve ugyan a közszükségletnek látszott eleget tenni, mert az erdélyi szász iskolákban addig csak kéziratos műveket vagy megfelelő osztrák könyveket használtak, de nem valószínű, hogy csakugyan meg is volt a kívánt sikere. A megjelent egyetlen kiadást a brassai gimnáziumban fogyaszthatták el, a hol Marienburg híradása szerint 1803-ban, rektorsága alatt, egy névtelen *Grundlinien der deutschen Sprachlehre, Erfurt 1796* cz. iskolakönyvet használ-

tak,¹⁾ a mely valószínűen saját művével azonos. Zay és Binder, a segesvári gimnáziumnak két újjraalapítója, a principistáknak szánták a művet, czímét szintén pontatlanul idézve.²⁾

Marienburg Adelong nyelvtanát már 1796-ban hozzáférhetővé tette a hazai német iskolák számára: a magyar iskolák csak sokkal később követték őt. Az első magyarul írt német nyelvtan, a mely teljesen Adelong alapján készült: *Német Grammatika, Adelong Szerint Egy Olvasó Könyvel együtt . . . Lötsén, 1804.*³⁾ Szerzője Nitsch Dániel, a kiről Vályi Nagy Ferencz szerint «bátran el lehet mondani, hogy ő széles olvasású, gyökeres tudományú, jó ízlésű, a' dologba mélyen belátó, világot esmérő, 's pallérozott elméjű Férjfiu volt. — A' Görög és Deák nyelveket gyökeresen tudta; a' Német nyelven szép ízlésű Munkákat írt, melyek részszerént nyomtatásban vagynak, részszerént pedig kézírásban maradtak: a' Magyar és Frantzia nyelveken jól beszélt; ezeken kívül a' Sidó, Anglus és Spanyol nyelvekhez is értett.»⁴⁾ Mikor Nitsch a sárospataki kollégiumnak tanára lett, az anyaiskola főgondnoka felismerfe benne az alkalmas embert, a ki «az ide való Oskolák számára valamelly Német Grammatikát»⁵⁾ írta. Nitsch mindjárt munkához fogott. «Nem volt szükség — jelenti nyelvtanának előszavában — sokáig azután járni, mellyik Grammatika-Írótt vegyem fel a' követésre, mivel a' Németek közt Adelongnál nints jobb és tökéletesebb. Mellyre nézve tsak azt forgattam magamban, miképpen kellene nap-keleti nyelven beszélőknek napnyugati nyelvet leg-könnyebben tanítani, és a' Grammatikai durvaságot el-oszlatni.»⁶⁾ De e mellett még komoly tanulmányokat is végzett: «meg-olvastam először a' meg-hóltt nyelveknek régi, 's a' mennyire lehetett leg-jobb Grammatikáit. Katiforust nevezem tsak, és Laskarist, a' kik régen a' Görög-nyelvre Görög' Grammatikát irtak. De ezeknél Adelongot sokkal világosabbnak találtam.» Tanulmányozta a modern nyelvek nyelvtanait is; «a' rend' könyvségére nézve . . . kiváltképpen használt az Ash János 'Anglus Grammatikája.»⁷⁾ Így felkészülve látott a *Lehrgebäude* átdolgozásához. Művét «az ő magyarságában annyit nem bízván» latinul írta meg s egyik tanítványával fordíttatta le magyar nyelvre. A nyelvtan tárgyalásánál mind az anyagot, mind a szerkezetet a *Lehrgebäude*-ből⁸⁾ merítette. Az eltérések, ha Nitsch külön nem igazolja őket, csak rövidítéseknek következményei vagy saját

¹⁾ V. ö. Marienburg *Das Kronstädter Gymnasium in 1803. — Zeitschrift von und für Ungarn* V. k. 217—227, 279—289. l.

²⁾ V. ö. Teutsch: *Die siebenbürgisch-sächsischen Schulordnungen* II. k. 1892. (*Monum. Germ. Paed.* XIII. k.) 180, 141. l.

³⁾ Az előszó szerint: «Irtam S. Patakon a' N. Collégiumban Mártzius 10. 1802.»

⁴⁾ Olv. Vályi Nagy Ferentz: *Halotti Oráció az Embernek Méltóságáról . . . S. Patakon.* 1809. 30. és 35. l.

⁵⁾ Olv. az előszóban.

⁶⁾ Olv. az előszóban.

⁷⁾ Valószínűen John Ash: *Introduction to Lowth's English Grammar* 1766. V. ö. *Dictionary of National Biography*, I. k. 161. l.

⁸⁾ *Umständliches Lehrgebäude der Deutschen Sprache, zur Erläuterung der Deutschen Sprachlehre für Schulen.* Leipzig 1782. II. k.

nyelvismeretéből való toldások (66. l.)¹⁾ Ő az egyetlen német nyelv-taníróink közül, a ki Adelung nyelvtanának általános bevezetését is, bár igen rövid kivonatban, közli. Ez a rész tolmácsolja Adelung azon gondolatait is, melyek nyelvújítási irodalmunknak állandó érvei voltak. Így hangoztatja pl.: «A' holt-nyelvek már megállapadtak. Az újabbak pedig nevednek vagy alább-szálnak, a' szerént, a' mint a' vélek élő Nemzet virágzik vagy lehanyaglik, 's a' tudományokba elébb vagy alább megyen» (2. l.). «Mennél többet gondolkoznak az emberek, annál több szókat találnak és formálnak. A' mely nemzet a' Tudományok 's a' tisztességes mesterségek körül foglalatoskodik, annak készen kell már lenni, a' tudományokban 's mesterségekben elől-for-duló dolgok' kifejezésére szükséges szavainak; mely is ha úgy vagon, ekkor a' nyelv pallérozott vagy tudós nyelvnek neveztetik» (1. l.). Nitsch átveszi Adelungnak azt a hiedelmét is, hogy Szászországban beszélnék legjobban németül, de, mint Marienburg is tette, szélesbíti a szűk határvonalakat. Szerinte: «A' szók helyes kimondását leg-jobbán meg-lehet tanulni azoktól, a' kik azt Saxoniában tanulták... Német Országban leg-tisztább német beszédet lehet hallani a' pal-lérozottabb személyektől: Lipsiában, Dresdában, Hannoverában, Berlinben» (9. l.). «A' mi Németjeink többnyire Baváriai 's Ausztriai módón beszélnék, a' mely beszéd módja igen nagyon különbözik a' német-nyelvnek valóságos ékességétől; vagy más Tájékok szóllásá-nak módját követik» (9. l.). Ő is osztozódik abban a megvetésben, a melylyel Adelung a régi nyelvet illette. Így azt írja a német irodalmi nyelv fejlődéséről: «Ez is mely igen bárdolatlan volt régenten, meg-tetszik ezen nyelvnek régi emlékeztető jeleiből. Említjük példának okáért a' Német Mi Atyánkot, a' mellyel a' kilentzedik században éltek, u. m. *Fater unser thu in himilon bist, Giuuuhit si namo thin...* Mely bárdolatlan 's palléroztatlan a' régi! és mely pallérozott a' mai!!» (106.).

Adelung tankönyveit tovább is átdolgozták a magyar iskolák számára; Husz János Sámuel 1818-ban, Wölfel Sámuel 1821-ben, Osterlamm Keresztély Theophil 1827-ben adott ki Adelung alapján német nyelvtant, de ezek a késői kivonatok a nyelvművelésnek szempontjából kevésbé érdekesek. 1839-ben jelent meg Toepler Theophil Eduárdnak *Német Grammatikája* (Pesten), a mely először «Heyse' jeles grammatikai munkáira» támaszkodott, és Adelung neve ezzel letűnt német nyelvtanirodalmunkból.

Német szótáriródmunk érdekesen mutatja, mikép hanyatlott Adelung tekintélye a nyelvművelésben. Márton József volt az a német szótárirónk, a ki először értékesítette Adelung nagy szótárát.²⁾ Már-

¹⁾ V. ö. a nyelvtan forrásáról Bleyer id. m. 100. l.

²⁾ *Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuches. Leipzig, V. k. 1774—1786.* A második kiadást Adelung már nem nevezte *Versuch*-nak (1793—1801). A szótárnak kivonata *Auszug aus dem grammatisch-kritischen Wörterbuche. Leipzig, IV. k. 1793—1802.* Adelung legelterjedtebb szókönyve: *Kleines Wörterbuch für die Aussprache, Orthographie, Biegung und Ableitung. Leipzig, 1788., 1790.,² 1812.,³ 1820.,⁴ 1824.,⁵ 1834.,⁶* és utánnyomatok.

ton első művében,¹⁾ — úgy látszik — még nem támaszkodott Adelungra, de az ezt követő szótárával, a melylyel már utat akart törni a «nagy Lexicon» készítésére, már Adelungnak német szóanyagát vezette be szótáriródmunkába. A mű címe: *Ungrisch-deutsches und Deutsch-ungrisches Wörterbuch. Herausgegeben von Joseph von Márton. Zweyter Theil. . . Wien, gedruckt bey Anton Pichler. 1803.* Ez tulajdonképen egyetlen német szótárunk, a mely a *Grammatisch-kritisches Wörterbuch* kivonata. Márton az előszóban ki is emelte, hogy Adelung a forrása. Szótárának bőségéről azt írja: «tapasztalni fogják Kedves Hazámiai, hogy ebben több szótat találhatnak, mint akár melly más Német Lexiconban. Ennek kiadásában az Adelung Német Lexiconjának második kiadását követtem, de mivel ebből az öszvetett szók többnyire kihagyattak, ezeket más Lexiconokból szedtem öszve» (VI. 1.). A pontosabb összehasonlítás meg is erősíti ezt az állítást. Adelung műve ezzel megszűnik szótáriródmunkának főforrása lenni. Márton most említett szótára ugyan 1810-ben (Bécsben) új kiadást is ért, de ez a *Második Megjobbított és Megbővített Kiadás* egy új német szótárral felér. A szótárnak Adelungtól származó alapanyagát itt igen megrövidítve találjuk, mert Márton már nem akart forrásának konzervatív nyelvéhez alkalmazkodni. A rövidítésnek okát Mártontól is megtudjuk: «Két igen Erdemes és a Német Literaturában jártas Német Tudós által kijegyeztettem a Lexicon előbbi kiadásában az olyan szótat, mellyekkel a mai Irók nem élnek, és ezeket mint tellyességgel szükségteleneket kihagytam» (*Előljáró Beszéd*). De a szótárt bővült új elemekkel is: «A Campe új Német Lexiconából sok olyan Szókkal bővítettem ezt, mellyek még eddig, nem tsak ebben, de más Német Lexiconokban sem találtattak fel, ámbár jó Német Irók Munkáiban előfordúlnak». Márton így befogadja szótárába a német irodalmi nyelvnek bővülését, a mely ellen Adelung hiába tiltakozott.

A *Gramm.-kritisches Wörterbuch*-nak kereteit szűknek találta Binder János is, a ki nálunk az első német nyelvjárastanulmányt írta Adelung nyelvészetének felhasználásával. *Über die Sprache der Sachsen in Siebenbürgen* cz. cikkében azt jegyzi meg: «So ein (vollständiges Wörterbuch) kann bei einer Sprache, die nicht mehr in allen ihren Zweigen in Büchern lebt, nie das Werk eines Menschen seyn. Man müsste aus allen Gegenden, wo sie gesprochen wird, Sammlungen haben und wie manches Idiotikon, wie das Bremisch-Nieder-sächsische ist, müsste noch geschrieben werden, bis bei dem, was Wachter²⁾ und Adelung geleistet haben, an ein vollständiges Wörterbuch, wie es Fulda vermisst, gedacht werden könnte.»³⁾

A hazai német nyelvjárastanulmányokban többször is nyomára akadhatunk Adelung nyelvművelésének.⁴⁾ Adelung maga is érdeklődött a hazai németiségnek, főleg az erdélyi szászoknak nyelve és ere-

¹⁾ *Új Német-Magyar és Magyar-Német Lexicon, vagy is Szókönyv. Az Első Az Az A Német-Magyar Rész. Bétsbenn. 1799.*

²⁾ *Glossarium Germanicum. 1737.*

³⁾ *Siebenbürgische Quartalschrift. IV. J. 1795. 210. 1.*

⁴⁾ V. ö. Petz Gedeon, *A hazai idegen nyelvjárásokról. Akad. Ért. 1905. 472. s. köv. 1.*

dete iránt. 1781—82-ben, a *Lehrgebäude*-ben (78. l.) csak megemlíti az erdélyi szászoknak nyelvét mint alnémet nyelvjárást, de *Über den Ursprung der Sprache* előszavában már kissé bővebben szól róla, mert pontosabb adatokhoz jutott: «... Nachrichten, welche ich einem Siebenbürgischen Cavalier aus einer der ersten Familien des Landes, einem Freyherrn von Keminy zu verdanken habe, welcher gegenwärtig hier den Wissenschaften obliegt, welchen er einmahl so viele Ehre machen wird, als sein Herz, sein Geschmack und seine Fähigkeiten seinem Vaterlande schon jetzt machen.»¹⁾ Adelung már akkor sürgette az erdélyi szász nyelvjárástanulmányokat: «Man hat von ihrer heutigen Mundart verschiedene Proben bekannt gemacht, allein bey weitem noch nicht so viel, als zur Beurtheilung und Erklärung des vielen Merkwürdigen in derselben nothwendig ist... diese Siebenbürgisch-Deutsche Mundart (hat) so viel Besonderes, dass sie von solchen, welche mehr als eine Deutsche Mundart gründlich kennen, genauer untersucht zu werden verdienet. Ohne Zweifel würde dadurch auch die Geschichte dieser merkwürdigen Colonie eine nähere Aufklärung erhalten.»²⁾ 1783-ban a *Litteratur der Deutschen Mundarten* cz. cikkében szintén sürgeti az érdekes nyelvjárásnak tanulmányozását. Ismeretét most újból bővítette³⁾ és újabb adatai alapján az erdélyi szászok nyelvére is alkalmazni akarta általános felfogását a nyelvjáráások tökéletességéről. Adelung négy erdélyi szász nyelvjárást különböztetett meg: «die Hermanstädtsche Mundart, welche die feinste ist, sich immer weiter ausbildet, und von Zeit zu Zeit eine Menge alter Wörter und Verbindungsarten ableget. Sie ist das Hochdeutsch der Sächsisch-Siebenbürgischen Mundarten, und bestätigt den Satz, dass die Sprache der Cultur und dem Wohlstande folget, indem Hermannstadt die Hauptstadt der sächsischen Nation ist. Die zweyte Mundart ist die Kronstädtsche oder Burzelländische, welche so viel Eigenes hat, dass sie jener oft unverständlich wird; die dritte, die Bistritzische, welche nur halb Deutsch seyn soll, und die vierte die Bäurische unter dem Landvolke der übrigen Gegenden, welche an veralteten Deutschen Wörtern vorzüglich reich ist.»⁴⁾

Adelung az erdélyi szász nyelvjáráások közül a nagyszebenit tartotta a legjobbnak: Genersich János a lőcsei nyelvjárásról akarta kimutatni, hogy az a szepesi «hochdeutsch» nyelv. *Versuch eines Idioticons der Zipser Sprache* cz. cikkének bevezetésében kiinduló pontül kiemeli Adelungnak egyik törvényét: «Ich setze... als erwiesen vor-

¹⁾ Olv. id. h. *Vorbericht*. Gyerőmonostori Kemény Sámuel, a ki a lipcsei egyetem anyakönyvében mint «L. B. Kemeny de Magyar Sam. Gyero Monostor» 1780 augusztus 10-én van bejegyezve, négy évi külföldi tanulmányaiban Schlöztertől is nagy dicséretekben részesült és később csakugyan Erdélynek egyik nagy államférfia lett. V. ö.: *Archiv des Vereins f. siebenbürgische Landeskunde*. N. F. X. k. 386. s. köv. l. — Nagy Iván. *Magyarország családai*. VI. k. 179. l. — Szinyei, *M. Idők Elete*. V. k. 1445. hasáb.

²⁾ Olv. u. o.

³⁾ Benkó és Tröster ismeretes művein kívül hasznára volt: «(ein) Schreiben in der *Wiener gel. Zeit.* des Jahres 1775 und daraus in den *Braunschweig. Anzeiger* eben desselben Jahres St. 93.» (57. l.)

⁴⁾ Olv. *Magazin*. I. k. 57. l.

aus: dass in der Regel die Einwohner der Städte eine reinere Aussprache haben, als die Bewohner des platten Landes, bey welchen wegen des Körperbaues selbst, und wegen des Mangels an höherer Cultur die Sprache natürlich rauher und gröber seyn muss. Überhaupt cultiviren die Einwohner der Städte die Sprache durch Lectüre . . . »¹⁾ A magyarországi német nyelvjárások szerinte mind romlottak, kivéve a szepesi: «Ich kann als eben so ausgemacht voraussetzen: dass alle Sprachen . . . an Feinheit und Schönheit verlieren; ein Umstand, welcher in dem von so vielen Nationen bewohnten Ungern und Siebenbürgen um desto mehr statt findet, aber das, grösstentheils von Deutschen bewohnte Zips am wenigsten trifft» (33. l.). Ennek az állításnak bebizonyítására Genersich, mint igazi raczionalista, kifejti, mikép estek jó népkönyvek által a felvilágosodásnak sugárai a polgárság nagy részére, a minék következménye a műveltségnek és ennek kapcsán a nyelv fejlődése lett. A polgárság nyelve megtisztult, a nyelvjárás pedig a polgárság legműveletlenebb rétegeire («die Klasse der ganz gemeinen Bürger, oder des Pöbels und der unerzogenen Kinder» 34. l.) szorult. S mikép Adelung a szászországi városok közül kiemeli Lipsét, Drezdát, Meissent, vagy az erdélyi szász városok közül Nagyszebent, úgy keresi ki Genersich is a szepesi művelődésnek középpontjait: «Ich bemerke nur noch: dass die reinste Sprache, wie es zu erwarten ist, sich in der Hauptstadt Zipsens, Leutschan, finden lasse; dass der jetzige Sitz der Cultur in Zips, ausser einigen adelichen Höfen, die Städte: Leutschau, Kesmark, Iglo, Georgenberg und Poprad, deren Einwohner, im Ganzen genommen, zugleich die wohlhabendsten sind, seyn möchten; und dass die Bewohner der vielen Orte Zipsens, so wie durch ihre Physiognomie, so auch durch ihre Dialecte sich auszeichnen» (35. l.). A nyelvbojításnak szempontjából az összegyűjtött tájszavakról azt véli: «Nicht, dass viele derselben zur Schriftsprache sich eigneten, und auf das Bürgerrecht derselben Ansprüche zu machen wagten; ob es gleich einige darunter giebt, die dieser Auszeichnung nicht ganz unwerth wären . . . » (34. l.); az archaizmusokról is Adelung szellemében szól: «Den Gebrauch dieser verralteten Ausdrücke und Redensarten zu empfehlen, ist mir nie eingefallen» (156. l.). Genersich Keresztély, korának kiváló egyházi szónoka, a szepesi nyelvjárásnak műveltségét történetileg akarta megmagyarázni. Szerinte a szepesi nyelvjárás tulajdonképen azonos Adelung mintaszerű nyelvével, a meissenivel, annak az egy Magyarországra szakadt ága.²⁾ A *Zeitschrift von und für Ungern* (1804., 171. l.) M*** jegyű bírálója már visszautasította ezt a feltevést és Romy is stilisztikájában «sehr lächerlich»-nek bélyegezte (229. l.).

6. A haladó nyelvművelést német irodalmunkban Romy Károly György képviseli. Ő a nyelvújítás korának egyik jellemző, közvetítő egyénisége, kinek személyes összeköttetései elérnek Adelunghoz és Kazinczyhoz.

Adelung *Mithridates*-e érdekében kereste Romy ismeretségét. Hogy a nagy nyelvésznek érdeklődése a magyar nyelvre is kiterjedt,

¹⁾ *Olv. Zeitschrift von und für Ungern*. 1804. I. k. 32. l.

²⁾ V. ö. *Merkwürdigkeiten der königlichen Freystadt Késmárk in Oberungarn*. Caschau. 1804. I. k. 115. l.

annak kétségtelen jelei azok a magyar nyelvészeti művek, melyek könyvtárában megvoltak;¹⁾ az első művében, a szótárában, már többször állított magyar szavakat német gyökerek mellé, mint ugyanannak a természeti hangnak különböző utanzásait. Mikor *Mithridates*-ében behatóbban készült írni a magyar nyelvről, mégis támogatásra volt szüksége, és barátja, a híres Böttiger Károly Agost, ekkor Rumyra figyelmeztette őt. Böttiger egyik Drezdában 1806 jún. 14-én kelt levelében eyebek közt azt írta Rumynak:

Jetzt habe ich eine besondere Veranlassung mich mit einer Bitte an Sie zu wenden, deren Erfüllung Ihnen . . . wenn ich nicht irre, grosse Freude machen wird. Unser ehrwürdiger Vater Adelung — ich lege ein Gedicht bei, dessen ich mich seinem letzten Geburtstage wagte und das wir in fröhlichen Kreise absangen²⁾ — arbeitet an einem vielumfassenden Werke über alle Sprachen auf dem Erdboden. Der erste Theil, die asiatischen Sprachen, wird oben in Berlin gedruckt. Nun liegt ihm so viel daran seinen Aufsatz über die Ungarische Sprache durchaus berichtigt und von einem National-Gelehrten geprüft zu sehen. Ich konnte ihm da doch niemanden vorschlagen, der so schön im Stande wäre seine Wünsche zu erfüllen als Sie u. Sie erhalten mit diesem Brief seine eigene Aufforderung u. sein Aufsatz über die Ungarische Sprache. Prüfen, berichtigen, ergänzen Sie und Ihre Freunde so viel sie können u. wollen. Für ein so wichtiges, die ganze Humanität interessierendes Werk kann man nicht eifrig genug beitragen.

Adelung levele három nappal később kelt:

Dresden den 17en Jun. 1806

Wohlgeborner Herr,

Hochgeehrtester Herr Professor,

Hr. Hofrath Böttiger mag es verantworten, wenn ich in Versuchung gerathe, unbekannter Weise Ew. Wohlgeb. eine kleine litterarische Bemühung zuzumuthen. Ich habe nehmlieh seit vielen Jahren an einer

¹⁾ V. ö. *Bibliotheca Jo. Christoph Adelungii exhibens apparatus lectissimum librorum tam impressorum quam manuscriptorum nec non dissertationum. Dresdae. 1807.* 10., 20. s. köv. I. Sajnovich, Gyarmathi, Hager, Csipkés Gy., Pápai Páriz ismert művei, Molnár szótára stb. van felsorolva. A magy. mennydörgés-ről v. ö. *Aelteste Geschichte der Deutschen.* 359. l.: «Pallas hat Menkö, welches ich aber weder in Molnars, noch in Pápai's Wörterbüchern finde». Adelung szótárának magyar hivatkozásairól v. ö. Nagy János dolgozatát (*Nyelvtudományi Pályamunkák.* II. k. 1839. *Kiadja a Magyar Tudós Társaság, Budán.*) *Tiszta Magyar Gyökök. Másodrangú pályamunka, 1838.*, a melyet Nagy «Adelung nyomdokán járdalván» készített (131. s. köv. l.).

²⁾ A levélhez (*Tud. Akad. kéziratár.* «M. Irod. Lev. 4 r. 25. sz.») kis nyomtatvány van mellékelve: *Unserm Vater Adelung beim Eintritt in seinen 75 Sommer den 9. August 1805.* cz. költemény néhány Adelung ellenfelei ellen fordított harezias versszákkal. Adelung születési éve gyanánt különböző évszámok vannak forgalomban: az egyik évszámnak az az alapja, hogy Ebert kijelenti: «Ad . . . war am 8. August 1730 (nicht 30 August 1734) . . . geboren». (Olv. Ersch-Gruber *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste.* I. k. 404. l.), az 1734. számot Meusel hozta forgalomba azzal a támogatással, hogy ő azt magától Adelungtól hallotta (*Neuer Literarischer Anzeiger.* 1807. decz. 15. 799. has.): «ich kann dies

allgemeinen Sprachen Kunde gebrütet, wovon jetzt der erste Theil, welcher die Asiatischen Sprachen enthält gedruckt wird. Ich liefere darin von jeder Sprache ihre Geschichte, ihre Litteratur, ihren grammatischen Charakter, das Vater unser als Sprachprobe mit einer buchstäblichen Übersetzung und einer grammatischen Auflösung. Da ich mich bei den allermeisten Sprachen auf gedruckte Hülfsmittel verlassen muss, und hier das Irren kaum zu vermeiden ist, so habe ich es meine vornehmste Sorge seyn lassen, mir bey so vielen einzelnen Sprachen, als mir nur möglich war, die freundschaftliche Beyhülfe vorzüglicher Kenner zu erbitten, welche ich auch bisher in reichem Maße erhalten habe. Ich bin so frey mich in Ansehung der Ungarischen Sprache an Sie zu wenden, da mir Hr. Hofr. Böttiger Ihre kritische Kenntniss dieser Sprache gerühmet hat. Ich sende Ihnen daher meinen Aufsatz so weit ich ihn, ohne selbst diese Sprache zu verstehen, aus gedruckten Hülfsmitteln zu Markte bringen kann, mit der Bitte meiner Unwissenheit zu Hülfe zu kommen, und ihn nach Ihrem besten Wissen zu verbessern. Besonders wünsche ich einige Nachricht von den Ungarischen Mundarten zu bekommen, wovon ich nichts habe finden können; auch was es mit den beyden letzten V. U. aus Gyarmathi für eine Bewandniss ha...¹⁾ Vielleicht bleiben sie am besten wohl gar weg. Sollte Ihnen, wie ich bei nahe befürchten muss, diese Bitte zu zudringlich scheinen, so wasche ich meine Hände in Unschuld, und schiebe alle Schuld auf meinen Freund Böttiger, verharre aber dessen ungeachtet mit vorzüglicher Hochachtung,

Ew. Wohlgeb. gehorsamster Diener
J. C. Adelung²⁾

Rumy csakugyan pótlásokat írt Adelung dolgozatához, és ezeknek alapján, rövidezen halála (1806 szept. 10.) előtt Adelung még átjávithatta a magyar nyelvről szóló értekezését. Így vette át a kéziratot Adelung halála után Vater János Severin, a ki a következőket jelenti: «Das völlig in's Reine gearbeitete Manuscript hatte Adelung . . . dem gelehrten Herrn Professor Rumi, dahmahls in Teschen, zur Durchsicht und Berichtigung mitgetheilt, und von diesem zurück erhalten. Von allen Bemerkungen . . . hatte noch Adelung Gebrauch gemacht, und das Manuscript lag ohne Zweifel in der Gestalt da, in welcher Adelung die Absicht hatte, es vor dem Publicum erscheinen zu lassen».³⁾ Vater ebben az alakban megtartotta a kéziratot, de Adelung hátrahagyott jegyzeteiből még részleteket hozzátoldott: «(ich habe) bey der Ungarischen Sprache theils die damals noch unbenutzten Notizen aus Herrn von Engel's vortrefflichem Werke, theils einen beurtheilenden Auszug aus Herrn Gyarmathi's gelehrten Werke hinzugefügt, der verglichen mit meiner, wegen jener Rücksicht ausführlichen Charakteristik der Finnischen Sprache und ihrer Schwestern dazu beytragen mag, über das Verhältniss derselben zu der Unga-

auf Ehre versichern». Böttiger költeménye mutatja, hogy Ebert adata helyes.

¹⁾ Itt lukas a levél.

²⁾ *M. Tud. Akad. kéziratár.* «M. Irod. Lev. 4-r. 25. sz.» A levélnek tisztán maradt negyedik oldalán későbbi jegyzetek: «1896. Von dem Vater der deutschen Sprache Adelung J. O. Dresden 17. Juny, geschrieben von Adelung im 76. Lebensjahre». A levél német betűkkel van írva.

³⁾ *Olv. Mithridates oder allgemeine Sprachenkunde. Berlin.* II. k. VII—VIII. l.

rischen zu urtheilen». ¹⁾ A dolgozatnak mai szempontból két érdekes része Adelungnak bírálata Gyarmathi *Affinitas*-áról és egy kísérlet német jövevényszavainknak összeállítására, a melyet szintén Adelung írt valószínűen Molnár, Pápai Páriz szótárai és Rummy pótlásai alapján. Rummy saját *Mithridates*-példányát kölesön küldte Kazinczynek, a ki már türelmetlenül várta (IV: 146.): ²⁾ «Ich erwarte dieses umso ungeduldiger — írja Rummynek — weil ich aus dem Munde eines sehr liebenswürdigen, mir damals gänzlich unbekanntes Mannes (Mérey) bey der Tafel, wohin mich Ludwig Almásy aus dem Theater (in Pressburg) nahm in dem Kreise von den Patres Patriae, die sich mit Discursen von feilen Mädchen unterhielten, sehr viel gutes davon gehöret habe».

Hogy Rummy foglalkozott Adelung nyelvészetével, annak jele a *Grammatica Theodisca duce Adelungiano* cz. ma már valószínűen elkallódott kézirata. ³⁾ Adelung hatása alatt áll a mi szempontunkból legjelentősebb műve, stilsztikája is, melylyel a német költőknek nyelv-művelését akarta nálunk ismertetni. A könyv czíme: *Theoretisch-practische Anleitung zum deutschen prosaischen Stil . . . Auf Kosten des Verfassers. Wien, 1813.* Rummy az előszóban mindjárt kiemeli, hogy művének megírásánál különösen a magyarországi viszonyokat tartotta szem előtt, és hogy Adelunggal sok helyütt polemizálni fog: «Ich polemisire in meiner Anleitung oft gegen den seligen Adelung. Diess geschieht nicht, um ihm von seinem verdienten Ruhme etwas zu entziehen, sondern bloss der Wahrheit wegen. Ich verehere das Andenken Adelungs, der mich in philologischen Angelegenheiten seines Briefwechsels gewürdigt hat. Adelung hat sich gewiss um die deutsche Sprache unsterbliche Verdienste erworben, allein in seinem Lehrbuche des deutschen Stils trägt er verschiedene Irrthümer vor, die von mir gerügt und berichtigt werden mussten» (VII. 1.). Rummy, főleg nyelv-művelési kérdésekben, ellenkezőjökbe fordítja ugyan Adelung elveit, de különben stilsztikája mind a tartalomban, mind a szerkezetben az *Über den deutschen Styl*-nek hű kivonata. Hogy szorosán ragaszkodik forrásához, azt pl. akkor látjuk, ha művének főtárgolságát Adelung beosztásával összehasonlítjuk:

Rummy:

Erster Theil. Allgemeine Grundsätze von den Eigenschaften des guten deutschen prosaischen Stils.

Adelung:

I. Theil. Allgemeine Eigenschaften des Styles.

¹⁾ Vaternek ezt a kissé homályos kijelentését úgy értem, hogy Gyarmathi *Affinitas*-ának bírálátát Adelung írta. Erre mutat Adelungnak Rummyhoz intézett levele is.

²⁾ A zárójelbe tett számok *Kazinczy Levelezésének* megfelelő kötetés lapszámait jelentik.

³⁾ A kéziratot, Rummy műveinek egykori katalogusa alapján említi: Körösy László *Rummy Élete*. 1880. 106. l. A kézirát sem a N. Múz. kézirattárában, sem az Akadémia könyvtárának Rummy kötetiben nincs meg. A N. Múz. kézirattárban őrzött *Grammatica Linguae germanicae. Német Nyelvtan Magyarok számára* (s. l. s. a. «Oct. Germ. 167.») a Gottsched-féle nyelvtan típusához tartozik; példának említi is Gottsched nevét (23. l.).

Zweyter Theil. Von den Besonderen Arten des prosaischen Stils.

Dritter Theil. Von den Erfordernissen und Hilfsmitteln des prosaischen Stils.

II. Theil. Besondere Arten des Styles.

III. Theil. Erfordernisse und Hilfsmittel der guten Schreibart.

A német nyelvművelési irodalomban Rummy teljesen tájékozódott volt. Ismerte Adelungnak, a költőknek, Campenak törekvéseit, de csakis a költők nyelvművelését helyeselte. Forrásáról, *Über den deutschen Styl*-ről, így ítélt: «Dieses adelungische Werk verdient nur in Ansehung des Grammatikalischen Empfehlung, nicht in Ansehung des Geschmacks» (17. l.), míg pl. Kolbe műve szerinte: «Ein treffliches Werk» (17. l.). A német irodalmi nyelvet Rummy egészen Wieland értelmében fogja fel: «Unsere heutige deutsche Büchersprache und die Sprache der gebildeten Stände in Deutschland ist also nichts anders als veredeltes Hochdeutsch, und gehört also so gut den Franken, Schwaben, Bayern u. s. w. als den Obersachsen» (229. l.). «Wir kehren uns an keinen Meissnischen Sprachgebrauch» (31. l.). «Aber Adeling hat Unrecht: keine deutsche Provinz kann ihre Umgangssprache des gemeinen Leben für die vollkommen reine deutsche Sprache mit Recht ausgeben» (44. l.). Rummy egyértelműen Wieland iskolájával helyesli az irodalmi nyelvnek bővítését. Ő is másképp fogja fel a szavak avulását, mint Adeling: «Adeling trägt... über die veralteten Wörter sehr falsche Grundsätze vor» (38. l.). «Wenn aber durch die Erneuerung des Gebrauchs eines veralteten Worts ein vernünftiger Zweck erreicht werden kann... so zieht man es mit Recht hervor, z. B. *Schlacht, bieder, Biedersinn*. So im Ungarischen *év* anstatt des langen *eszendő* (das Jahr)» (43. l.). A német irodalmi nyelv szerinte tájszavakkal is bővíthető: «Das heutige Deutsch ist mithin eine Gesamtsprache der ganzen deutschen Nation, und man kann sie aus allen deutschen Dialecten bereichern. Auch aus dem Zipser Dialect könnte man füglich einige Ausdrücke in die hochdeutsche Büchersprache aufnehmen z. B. *muttern* d. i. durch eine aufgesetzte Haube zum Mutterstand einweihen» (229. l.). Ilyen értelemben nyilatkozik a nyelvbővítés harmadik forrásáról is: «Wenn man... ein neues Wort braucht, um einen neuen Begriff zu bezeichnen, muss man kein Bedenken tragen, neue Worte zu bilden, z. B. in den Wissenschaften» (53. l.). Rummy gyakran hivatkozik a magyar nyelvújításra és belőle merít érveket a német nyelvbővítésnek igazolására is: Pl. a szóképzésre vonatkozólag megjegyzi: «Jetzt fangen auch die besten ungarischen Schriftsteller z. B. Kazinczy, Kisfaludi und andere an, die ellenlangen ungarischen Wörter allmählig veralten zu lassen und sich kürzerer, zum Theil mit vielem Glück neugebildeter Wörter bedienen» (41. l.).

Rummy így teljes mértékben megnyerhette Kazinczynak tetszését. «Ihr Werk über den Stil — írja Kazinczy — habe ich noch nicht erhalten. Auf dieses [bin ich] begierig. Selten befriedigte mich ein Werk mehr als der Anfang, den ich schon (sah). Das lässt mich gerecht alles Gute erwarten» (X: 283.). Hogy Rummy milyen jelentős közvetítő szerepe van a nyelvújítás történetében, arról Kazinczyval való levelezése tanúskodik. Külföldi folyóiratokban ő ismertette a magyar nyelvújítás irodalmát és ugyancsak ő volt Kazinczynak tanácsadója a

német nyelvészetben. Kazinczy a maga fogyatékos német nyelvészeti ismereteivel Rummyhoz fordult, mikor *Dayka Életé*-ben konkrét eseteket akart felhozni a német nyelvújításra: «so bin ich so frey Sie zu bitten, zeichnen Sie mir in Göthe, Lessing, Wieland und Schiller einige Gallicismen und in Klopstock und Voss Graecismen aus . . . dass ich mich auf sie berufen kann» (VII:138.). Mikor Kazinczy Klopstock *Unsere Sprache an uns* cz. ódájának idegenszerűségeit ki akarta mutatni, akkor is Rummy segítségét kérte találgatásaiban: «*Verbilden* scheint mir neu zu seyn *Unton*? . . . Ich bitte Sie um einige Aufschlüsse, Beyspiele. *Verbrütet*—*gallizismet*, (ich dächte vergallisiret lieber als gallizismet. Sagen Sie, ob ich recht habe, denn sonst begehe ich einen Fehler) . . . Ich bitte Sie recht sehr dringend, mich mit allem dem bekannt zu machen, was in dieser Ode nicht altdeutsch ist, und mit manchem von dem, was die Deutschen von Athen, Rom, Paris, London, Italien u. Spanien geliehen haben» (XII:346.).

7. A német nyelv művelésnek Campe művei által képviselt iránya szintén tükröződik német nyelvészetünkben. Márton József 1810-ben megjelent szótárát, melyből Adelung avuló szavait kitoröltette, bővíteni akarta a jó német írók műveiben előforduló új szavakkal, s ehhez forrásul szolgált neki a «Legújabb Lexicon», Campe nagy német szótára, melynek utolsó kötete szintén 1810-ben hagyta el a sajtót.¹⁾ Szótárának bevezetésül szolgáló rövid német nyelvtanában Márton kissé bővebben szól Campe szótáráról és az abban felhalmazzott szóösszetételeket meg is bírálja: «De, hogy magok is ítéletet tehesenek a' Nyelvtanulók a' Campe munkájáról, mely száma nélkül való abban a' szükségtelen szó: imé kiírom . . . s így tovább, még 37 új szó a *Freiheit*-tal öszvetéve. Ha valaki Magyar Lexiconot így akarna készíteni, könnyen bővíthetné a' mi Lexiconunkat is 30 ezer szóval, ilyenekkel p. o. *Madárállás, Madárorr, Madárfej, Madárszem, Madártoll, —láb, —szárny, —repülés, —evés, 's a' t. 's a' t.*» Márton Campe szavainak hosszú voltát is hibáztatja: «Azonban, ha a' Campe Lexiconát megnézik a' Németek: nem hányhatnak többé szemére a' Magyaroknak, hogy igen hosszú és terhes kimondású szavai vannak; mert Campe hosszú szavaival a' mi leghosszszabb szavaink is nem mindég mérközhetnek öszve» (XIII. l.). Márton csakugyan nagyon megválogatta Campe szavait, alig vehetett át belőlük annyit, mint a mennyit Adelung szóanyagából töröltetett. Márton azonban mind jobban távolodott Adelungtól s közeledett Campehoz: utolsó szótárában már Campe számtalan szóösszetételeit ültette át magyar nyelvre. A szótár czíme: *Német-Magyar-Deák Lexicon. A' mai legjobb Szókönyvek, különösen Kraft Német-Deák Lexiconra szerént . . . Második Rész a Trilingue Lexiconnak. Bétsbenn, 1823.* Szótárának forrásáról azt írja: «A' kidolgozásban eleinte Lünemann Német-Deák Szókönyvét követtem, melynek első Darabja 1821-ben jelent meg. Minthogy ennek folytatása elmaradt 's a' mint felőle Göttingából tudósítottam, annak kijövetelét rövid idő alatt nem is reménylhetni: Kraft legújabb Német-Deák Lexiconát vettem fel mustrául, mely 1820-ban és 1821-ben adatott ki. más jeles kütfőket is nevezetesen Adelung és Campe Szókönyveit segítségül vévén» (X. l.). Campe szóanyagát Márton három-

1) *Wörterbuch der Deutschen Sprache. Braunschweig.* V. k. 1808—1810.

nyelvű szótárának közvetítésével átvette Malovetzky János is, a ki Szinnyei szerint¹⁾ szerzője az ismeretes Hartleben-szókönnynek.

Campe purizmusa német nyelvművelőinknek tetszésére nem számíthatott. Rummy stilsztikájában ismételen kikelt ellene; pl.: «Der neueste Purist ist jetzt Campe. Dass der Purism im Ganzen pedantisch sey, ist bald ausgemacht. Man darf nicht sagen: die deutsche Sprache soll von allen ausländischen Wörtern befreyt werden» (47. l.). «Viele der z. B. von Campe neu geschmiedeten Wörter sind lächerlich z. B. *Trompetergang* statt *Balcon*, *Lotterbett* statt *Canapee*, *Hochschüler* statt *Studenten*» (49. l.). «Die sogenannten deutschen Puristen beweisen also ihre historische Unwissenheit, und zeigen, dass sie den Geist der deutschen Sprache gar nicht kennen. Der neueste unter ihnen ist der verdienstvolle Pädagog Campe. Nach seinem Wunsche sollen alle fremden Wörter aus der deutschen Sprache verbannt werden. Dadurch würde die deutsche Sprache sehr arm werden» (225. l.).

Rummy tiltakozásai ellenére nálunk mégis kiadták Campe németesítő szótárának egyik átdolgozását. A tőlem ismert egyetlen példány (M. N. Múz. kv. «L. germ. 583^{xx}») a könyvnek már negyedik kiadása; czíme: *Fremdwörterbuch nebst Erklärung der in unserer Sprache vorkommenden fremden Ausdrücke. Vierte stark vermehrte Auflage. Pesth. Gustáv Heckenast 1843.*²⁾ Ennek a műnek és Campe művének szövege teljesen nem fűdi egymást: az eltérés oka vagy a negyedik («stark vermehrte») kiadás bővítéseiben van, vagy az is meglehet, hogy közvetetlen forrása a Campe nyomán keletkezett számos németesítő szótáraknak³⁾ valamelyike. Végeredményben azonban itt is megtaláljuk Campe sajátlagos, hihedt szavait; néhány példa a sok közül: *Accidenzien*: *Nebeneinkünfte*, *Nebengefälle* (ép így Campenál 78. l.)⁴⁾ — *Aequator*: *Erdgleicher* (16. l. = Campe 90. l.) — *Allee*: *Baumgang* (21. l. = Campe 98. l.) — *Cyniker*: *Hundephilosoph* (127. l. = Campe 243. l.) — *Despot*: *Zwingherr* (142. l. = Campe 258. l.) — *Despotie*: *Gewaltherrschaft* (142. l. = Campe 258. l.) — *Fabrik*: *Gewerkhaus* (199. l. = Campe 307. l.) — *Gens d'armes*: *Waffenvolk* (227. l. = Campe Waffnenmänner 337. l.) — *Granit*: *Kernstein*, *Urstein* (234. l. = Campe 342. l.) — *Ideal*: *Musterbild*, *Gedankenwesen* (262. l. = Campe 361. l.) — *Insect*: *Kerbtier* (283. l. = Campe 377. l.) — *Nation*: *Völkerschaft* (= Campe 431. l.) — *Oval*: *eirund* (410. l. = Campe 453. l.) — *Professur*: *Hochlehreramnt* (479. l. = Campe 500. l.) — *Protestant*: *Freigläubiger* (485. l. = Campe 505. l.) — *Rendez-vous*: «im Scherze ein *Stelldichein*, z. B. zweier Geliebten» (517. l. = Campe

¹⁾ V. ö. *Magy. Írók Élete*. VIII. k. 472. has. és v. ö. Toldy *A magy. nemz. irod. tört.* 1878.⁴ 257. l.

²⁾ *Druck von H. W. Herling in Merseburg*. A könyv tehát csak Magyarország részére külön címlappal ellátott kiadása egy német nyomtatványnak, v. ö. Petrik, I. k. 826. l. Az eredeti német kiadás Lipcsében jelent meg és nyolcz kiadást ért v. ö. Heinsius *Allgemeiner Bücher-Lexikon*. 9. k. 280. l. és 10. k. 259. l.

³⁾ Jegyzéküket l. von Bahder *Die deutsche Philologie im Grundriss*. 1883. cz. műben.

⁴⁾ Az idézetek a németesítő szótár második kiadására (1813) vonatkoznak.

«Für die scherzende Schreibart und für die leichte Umgangssprache [aber auch nur für diese] habe ich den nachahmenden Ausdruck Stell-dich-ein . . . gebildet» 527. l.) — Romanze: *Sanggeschichte* (535. l. = Campe 540. l.) — Sophist: *Vernünftler*, *Vernunfttäuscher*, *Vernunftgaukler* (572. l. = Campe 560. l.) — Supplicat: *Ansucher*, *Bittschriftsteller* (595. l. = Campe 576. l.) — Tripel-Alliance: ein dreifacher Verein, ein *Dreibund* hoher Mächte (623. l. = Campe 594. l. Heynatz szóalkotása). — Vademeum: eig. *geh' mit mir* (631. l. = Campe 601. l.) stb.

III. Adelong a magyar nyelvűvelésben.

A XVIII. sz. végén a közérdeklődés nálunk a nyelv felé fordult, a tudós társaságnak megalapítását sürgették és számos műben tárgyalni kezdték, majd szenvedélyesebben vitatták a magyar nyelvűvelés kérdéseit. Hiányt érezték egy olyan tudós társaságnak vagy egy oly tekintélyes nyelvtudósnak, a ki megszabhatja a magyar nyelvűvelésnek útját és véleményével eldöntheti a nyelvhelyességi vitákat, mert a kor véleménye az volt, hogy a magyar nyelv kipallérozása «soha addig meg nem lesz, valameddig egygy Írás módgyát, egygy Élést, egygy Sokást, egygy *Dialectust* nem hozunk bé, és egygy ki tisztított 's válogatott jó Szó Tárunk nem lesz, egygy bizonyos Nyelv Tanító Tudomány nem állítatik fel mindenütt; a' melyet minden tartozzék követni».¹⁾ Régebben egy magyar Gottschednek fellépését óhajtották;²⁾ a kilenczvenes években már Gottsched mellett Adelongot említették. 1793-ban Szaller György arra buzdította tanártársait, javítsák nyelvűtanát: «Így lesz nem sokára egygy Gottschedünk, ki után azonnal születik Adelong is».³⁾ Később Gottsched neve letűnik és egyedül Adelong lesz a nyelvész példaképe. Többször hangoztatják az óhajtatást, hogy Adelong módján dolgozzák fel a magyar nyelvet is. Kármán József 1794-ben azt kérdezi: «ki ne óhajtaná, hogy támadjon köztünk egy Adelong, a' ki egy tökéletes a' Nyelv belső Állatjából folyó criticum Lexiconnal ajándékozza meg Hazánkat? — —»⁴⁾ Miller azt véli: «Es wäre zu wünschen, dass von der Ordnung, und den Grundregeln, welche Adelong bey der deutschen Sprache angewendet hat, auch bey der ungrischen ein philosophischer Grammatiker gehörig Gebrauch machen möchte, damit man von Genie des Volks aus der Sprache urtheilen könne».⁵⁾ «Indessen wollen wir uns zur Ehre des Vaterlandes mit einem *grammatisch-kritischen Wörterbuch der ungrischen Mundart* beschäftigen. Zur Grundlage soll Joh. Ch. Adelong's grosses und vollständiges Wörterbuch der deutschen Sprache

¹⁾ Olv. *A' Nemes Magyar Nyelv Írásának, És Szóllásának Tudományja. Irattott 1790* (Böjthi nyelvtana) 313. l.

²⁾ V. ö. Bleyer id. m. 102. l.

³⁾ Olv. *Hungarica Grammatica Latine et Germanice. Ungarische Sprachlehre Lateinisch und Deutsch. Pressburg. 1793. Előbeszéd.*

⁴⁾ Olv. *A' Nemzet' Tsimosodása. Uránia. III. 297. l.*

⁵⁾ Olv. *Versuch patriotischer Vorschläge zur Aufnahme der Ungarischen Sprache. Pesth. 1806. 46. l.* Ez a mű első részében egészen Adelong szellemében szól a nyelvűvelésről.

genommen werden.»¹⁾ Horvát István szerint «jól tudjuk, hogy édes anyai nyelvünk is régen sóhajtozott egy Valóságos Magyar Adelungért»,²⁾ mint pl. Kassai József felsőhajt önéletrajzában «Bezzeg! Van már a Németnek Grammatisch-kritisches Wörterbuchja Adelung és ennek nyomdoka szerint Campe által. Bár hamar lenne a ditső magyar nemzetnek!!!»³⁾ Mégsem támadt olyan magyar nyelvész, kinek kortársai előtt Adelunghoz hasonló nagy tekintélye lett volna. Telesi József ugyan azt véli, hogy «Révai kedvezőbb környülfállások között könnyen lehetett volna nyelvünk Adelungja»⁴⁾ és Kazinczy szerint Révai csakugyan «magyar Adelung» (V: 271.), ugyanezt mondják Pápayról és Márton Józsefről, sőt Verseghy 1803-ban fogságából «haza jött, eltelve azon gondolattal, hogy Adelunggá teszi magát köztünk. Grammaticát ada, vastagot, s készítteté Lexiconát»,⁵⁾ de olyan nagy tekintélye mint Németországban és Ausztriában Adelungnak, egy nyelvészünknek sem volt. Ha valóságos «magyar Adelung» nem is támadt, Adelung nyelvvelési elvei mégis magukra vonták a magyar íróknak figyelmét és sűrű nyomokat hagytak nyelvújításkorabeli irodalmunkban. Adelung felfogását a nyelvvelésről legbehatóbban a később könyvalakban is kiadott *Magazin für die Deutsche Sprache* (1782–83) cz. folyóiratában fejtegette, de ez a mű nálunk csaknem ismeretlen maradt. A magyar nyelvvelők általában nem vettek róla tudomást, és így nem véletlen, hogy az a régebbi budapesti könyvtárakban csak egy példányban van meg, a Nemz. Múz. könyvtárban, holott a nyelvten, a szótár vagy a stilisztika számos példánnyal van képviselve. A magyar írók Adelungnak nyelvvelési elveivel így csak a *Lehrgebäude*, a szótár és stilisztika idevonatkozó fejezetei által ismerkedtek meg. Sem Adelung, sem a mi nyelvészeink nem választották el egymástól mindig a nyelvtudományt a nyelvveléstől; a tudományos nyelvészet felfogásukban csak eszköz a helyes nyelvvelésre. Adelung hatása 1793-ban jelentkezik először önálló műveken.⁶⁾ Ebben az évben két magyar nyelvkönyv jelent meg, a mely Adelung művein alapszik.

8. Az egyiknek szerzője Nagy György.⁷⁾ Nyelvtana Adelung könyvtárának megvolt⁸⁾ és hazájában feltűnést keltett. Azt írták Nagy-

¹⁾ Olv. u. o. 55. l.

²⁾ Olv. Boldogréti Vig László *Versegi Ferentznek Megfogyatkozott Okoskodása. Pesten. 1806. 138. l.*

³⁾ A kéziratból idézi Simai *Magyar Nyelv. I. 222. l.*

⁴⁾ Olv. *A Magyar Nyelvnek Tökéltetése Új szavak és új szóllás-módok által. — Jutalom Feleletek A Magyar Nyelvről. 1821. I. k. 89. l.*

⁵⁾ Olv. *Pályám emlékezete. (Nemzeti Könyvtár, szerk. Abafi. III. k.) 331. l.* Kazinczy azt is írta: «Most én tele vagyok nagy gondolatokkal a melyekre az Adelung Lexikona tüzel». *Lev. XIII. k. 15. l.*

⁶⁾ Rosenbacher Ferencz már 1792-ben a levélről beszéltében Gellert és Adelung nevet említ (v. ö. *Kisdedikhez Alkalmazott Magyar Grammatika. 1792. Besztertze-Bányán. 260. l.*), de ez a hivatkozás nem vonatkozik a nyelvész Adelungra.

⁷⁾ V. ö. Szinnyi M. *Írók Élete IX: 579–580. has. A N. Múz. kvt. kéziratárában van («Fol. Germ. 788.») Nagy egyik műve: *Die angenehmen und widrigen Schicksale eines 30-jährigen Contribuenten in einer Biographie beschrieben* (58. l.), ez önéletrajza.*

⁸⁾ V. ö. *Bibliotheca Jo. Christoph. Adelungii . . . Dresdae 1807, 27. l.*

ról: «er (hat) seine Vorgänger in der Darstellung eines gründlichen Lehrgebäudes der ungarischen Sprache übertroffen».¹⁾ Beregszászi csak az ő nyelvtanát ismerte, és ez buzdította őt saját nyelvkönyvmegírására, a melyben azonban kijelenti: «aus Nagy habe ich kein Wort entlehnt» (X. l.). A nyelvtan czime: *Einleitung in die ungarisch-philosophische Sprachlehre durch Georg Nagy. Weiland Subrector des Gymnasiums zu Oedenburg, hernach evangelischer Prediger im Marktflecken Harkau. Wien 1793. Gedruckt mit Hummelschen Schriften* (351. l. N.Múz. Könyvt. «L. hung. 589.»). Nagy az előszóban nem hivatkozik Adelungra, hanem csak általánosságban kijelenti: «Was Lambert bey den Deutschen, Harris bey den Engländern, Court de Gebelin bey den Franzosen in Absicht der philosophischen Sprachlehre nicht vollkommen entdecken konnten, das bemühen sich die am Ende des XVIII. Jahrhunderts lebenden Philosophen ins Werk zu stellen» (V. l.). A nyelvtanban azonban gyakran idéz a *Lehrgebäude*-ből s ezáltal figyelmeztet nyelvészeti elveinek főforrására, a melyből azonban a forrásnak megnevezése nélkül is igen sokat, pl. egy egész fejezetet (*Einleitung*) szinte szóról-szóra kiírt. Csak néhány, a nyelv-művelésre vonatkozó részletet emelek ki a nyelvtanból:

Nagy:

«Sprachen, welche nicht mehr von ganzen Völkern gesprochen werden, heisst man todte Sprachen. Sprachen, welche noch jetzt von ganzen Völkern gesprochen werden, heisst man lebendige Sprachen.

Will man die Büchersprache aller Schriftsteller von Geschmacke und die Hofsprache des gesitteten und verfeinerten Umgangs sich bekannt machen, so muss man die ungarische Sprache grammatisch d. i. mit Bewusstseyn und Beobachtung der Sprachregeln lernen.

Regeln sind allgemeine Vorschriften des Verfahrens... stb.
(*Einleitung.*)

Adelung, *Lehrgebäude*:

«Sprachen, welche noch jetzt von ganzen Völkern gesprochen werden, heissen lebendige, diejenigen aber, welche nicht mehr von ganzen Völkern gesprochen werden, todte Sprachen» (6. l.).

«Diese Mundart (t. i. die hochdeutsche Ma.) verdient daher vorzüglich grammatisch d. i. mit Bewusstseyn und Beobachtung der Sprachregeln erlernt zu werden.

Regeln sind allgemeine Vorschriften des Verfahrens...» (91. l.)

9. Ugyancsak 1793-ban jelent meg: *Francisci Versegi AA. LL. & Philosophiae, in Universitate Pestiensi graduati Doctoris. Pro-*

¹⁾ *Olv. Allgemeine Litteraturzeitung. Jena, Halle 1796. I. 44. sz. 349. l.* — További bírálat: *Oberdeutsche (Salzburger) allgemeine Litteraturzeitung St. LXII. 1796 máj. 23.* A bíráló jegye itt «P. B-i», a mi Paulus Beregszászi jelent. Hogy a cikk szerzője Beregszászi, arra az is mutat, hogy ő azt nyelvtanában (*Versuch einer magyarischen Sprachlehre... Erlangen 1797*) újra lenyomatta, mikép az előbb említett ismertetést is (XIX—XXXII. l.). A bírálatnak végén azt írja: «Doch genug von dieser philosophischen Sprachlehre! Der grösste Nutzen, den sie noch haben kann, ist der, dass Jemand dadurch vielleicht veranlasst wird, eine bessere, vollkommener und zweckmässigere ungarische Sprachlehre, als diese ist, auszuarbeiten»: nyelvtanának előszavában pedig arról szól, hogy őt Nagy műve buzdította annak megírására. — Beregszászi megemlíti Nagyról még egy cikket: *Erlangische gel. Zeitung 1794. 21. tück 166. s köv. l.*

ludium in Institutiones Linguae Hungaricae, Ad Systema Adelungianum, genium item linguarum orientalium, ac dialectum tibiscanum, & transylvaniam exactas. Pestini . . . 1793. Ezzel a művel lépett fel a nyelvészetben Verseghy, a ki nálunk Adelung elveinek leghíresebb képviselője lett. A *Proludium*-ban már kialakulva látjuk Verseghy nyelvészeti felfogását: Császár azt írja róla, hogy «már fölismerszik a nagy nyelvész, minden kiválóságával és fogyatkozásaival együtt». ¹⁾ Maga Verseghy azt mondja erről a műről, hogy azt «ad Systema Adelungianum» írta; Császár is kiemeli, hogy Verseghy «a helyesírás, nyelvhasznítás és nyelvjárások kérdéseit tárgyalja Adelung nyomán» és jegyzetben a *Sprachlehre* címét idézi. ²⁾ A *Proludium* mintája legalább formailag azonban Adelungnak egy másik műve, a czimben is inkább megfelelő *Einleitung. Über Sprache, Deutsche Sprache und Sprachlehre* (1781) volt. ³⁾ Verseghy a *Proludium* tárgyát három fejezetre tagolta: az elsőben (*Lingua hungarica, ut lingua in genere sumpta: Einleitung I. Sprache überhaupt*) Adelungnak azt a korában szinte közmondásossá lett nyilatkozatát helyesli: «Grammaticus quippe non dominus linguae, sed interpret tantum ejusdem est, atque naevos hujusmodi neutiquam reformare, ac reformatos toti nationi imponere, sed iudicare solummodo potest. Adelungs *Einleitung in die deutsche Sprachlehre*» (35. l.). A második részben (*Lingua hungarica, ut nationalis: II. Deutsche Sprache*) Verseghy ki akarja mutatni a magyar nyelvnek «napkeleti» tulajdonosságait és ennek kapcsán szembeszáll a latin grammatika hatása alatt álló magyar nyelvtanírással. Ez a rész, úgy vélem, a *Proludium* nak legjellemzőbb része, melyben a műnek fontossága rejlik, mert ez nálunk az első támadás a régi nyelvtanítás ellen. Verseghy mintája itt természetesen Adelung volt, a ki a német nyelvtant igyekezett a latin grammatika hatása alól felszabadítani. Adelung nyelvtanában ismételtelen felszólalt a Gottsched-féle latin-német nyelvtanok ellen: «Ich habe bereits mehrmals geklaget, dass fast alle unsere bisherigen Deutsche Sprachlehren Copien der Lateinischen sind . . .» (I: 11. l.). — «Jedoch die Verwunderung höret auf, so bald man nur den gewöhnlichen Gang unserer Sprachlehren kennet, welche insgesamt nach den Lateinischen gemodelt sind» (II: 210. l.). «Überhaupt macht der Syntax bey ihnen allemahl die traurigste Figur, weil er hier am wenigsten mit dem Gange der Lateinischen Sprache übereinkommt und sie zu bequem waren, das Eigene in der Sprache selbst aufzusuchen . . .» (II: 227. l.) stb. Adelungnak küzdelve a latin-német nyelvtanítás ellen indították Verseghyt arra, hogy ő is megtámadja a latin hatás alatt álló magyar nyelvtanírókat, elsősorban Révait, a kiből önkénytelenül a maga Gottschedjét kellett látnia. Verseghy a declinációk tárgyalásánál mindjárt nyelvtaníró elődjei ellen fordul és hibáztatja módszerüket: «. . . sequitur, Grammaticum a vero tramite nimium aberrare, qui numerum casuum hungaricorum e latina

¹⁾ Olv. *Verseghy Ferencz Élete és Művei 1903.* 176. l. — V. ö. Riedl: *Verseghy mint nyelvtudós Nyr.* IX: 493—502. l.

²⁾ V. ö. id. m. 176. l.

³⁾ A mű tul. a *Lehrgebäude* első fejezeteinek különlenyomata, melyet Adelung önállóan is kiadott.

grammatica definire pergit» (37. l.); ép így szól Adeling is: «Den unglücklichsten Weg unter allen (Grammatikern) wählten diejenigen, welche bey Bestimmung der Declinationen bloss auf den Genitiv der Einheit sahen, und von nicht mehr als fünf Declinationen wissen wollten, beydes bloss aus der Ursache, weil es in den Lateinischen Grammatiken so eingeführet war; gerade als wenn es Pflicht wäre die deutsche Sprach nach der ihr ganz fremden Lateinischen zu modeln» (*Lehrg.* I: 397. l.). Verseggy azután a magyar igeragozásnak a latin coniugatiók kereteibe szorítása ellen tiltakozik és helyteleníti a közbeszédben tul. soha elő nem forduló igealakokat, melyeket akkoriban a legtöbb magyar nyelvtan felsorolt. Császár kiemeli, hogy Verseggy «gyökeresen megtisztítja a nyelvet ezektől a fölösleges salangoktól» és «ezzel eljutottunk oda, a hol Verseggy nagysága a legfényesebben ragyog, a nyelv szellemének felismeréséhez». Verseggy közvetlen mintája itt is Adeling volt, a ki szintén azt hirdette: «Allein, weil alle Deutsche Sprachlehren die Lateinische zum Muster genommen, so hat man auch das Lateinische Verbum zu Grunde gelegt, und die deutsche Conjugation darnach vorgetragen, und so hat man denn im Deutschen ein Passivum, ein Tempus perfectum, plusquamperfectum, futurum u. s. f. bekommen, wovon die Deutsche Sprache eigentlich nichts weiss.» (*Lehrg.* I: 761. l.). A *Pro ludium* harmadik részében Verseggy «a nyelvjárások kérdéseit tárgyalja» (v. ö. Császár id. m. 176. l. — *Einleitung: III. Deutsche Mundarten*). Ebben a fejezetben Adelingnak nyelvművelési elveit alkalmazza a magyar nyelvre és egy nagyobb nyelvtanra ígérkezik, melyet ő «ad systema Adelingianum» (78. l.) fog kidolgozni. Ennek az ígért nagyobb magyar nyelvtannak kiadása egyelőre késett, mert a *Pro ludium* megjelenését követő évben (1794) Verseggy fogságba került. Fogságában olvasta Adeling műveit és Adeling német szótárához hasonló magyar etimologiai szótár előkészítésével foglalkozott.¹⁾ A nagy nyelvtannak azonban csak kivonata jelent meg: *Neuverfasste Ungarische Sprachlehre . . . Pesth, 1805*. Ez a mű is «nach Adeling's Anweisung» készült; a *Tiszta Magyarországnak* Verseggy arra hivatkozik Révaival szemben, hogy: «Adeling' methodusát választottam ugyan én is nagy részént Grammatikámnak kidolgozásában kalauzul, de nem azért, mivel Adelingé, hanem azért, mivel a' józan észnek principiumaival megegyez. Egyébiránt Adelingnak felette sok dialectussal kellett küzöködnie, mellyeknek külömbféleségei meg nem engedték, hogy az egész német nemzetnek közönséges szokását a' nyelvnek mindennemű czikelyeiben kitanúlhassa» (172. l.).

Verseggy támadásai a nyelvújítás ellen szintén Adeling tanításaira támaszkodnak. Miután már 1793-ban a *Pro ludium*-ban röviden összefoglalta Adeling alapján a nyelvművelésnek elveit, először a *Tiszta Magyarországnak* (1805) szólott rólik részletesebben, azután a *Magyar Grammatikában* (1818) és legbehatóbban *A' Filozofjának Talpigazságaira épített Felelet . . . Budánn 1818. cz. művében* fejtette ki az ide tartozó gondolatait. Ezekben a művekben Verseggy Adeling tanítása értelmében korlátozza a költői nyelvet: «Az Írók kötelesek inkább az egész nemzettől nyelvbéli törvényeket várni és ha a' közön-

¹⁾ V. ö. Császár id. m. 142. l.

séges szokástól, melyet az analógiából felette könnyű kitanúlni, közre bocsátandó írásaikban eltávoznak, akkor valóban nem az egész nemzetnek írnak.» (*Tiszta Magyarság* 4. l.) «... az Írók nem tesznek egyebet, hanem hogy a' nyelvet olly változásokkal írják, a' minőkkel a' Nemzet beszéli» (u. o. 173. l.), mert — úgy véli Verseggy — ha mindenki a maga egyéniségének megfelelően alakítaná át a nyelvet, akkor abból «érthetetlen jargon és rendetlen zűrzavar válhatna» (u. o. 2. l.). Felfogása a régi nyelvről és a nép nyelvről is pontosan megfelel Adelung elveinek. Verseggy Adelung érveire támaszkodva többször is kiemeli Révaival szemben, hogy a régi nyelv tökéletlenebb és durvább a mainál, a «veneranda antiquitas»-ról szóló tanítás helytelen, mert «csak a' magyar nyelvnek volt volna tehát különös privilégiuma arra, hogy culturája felfordult rendű legyen?» (u. o. 3. l.). Azért ne törekedjünk a régibb, kezdetlegesebb állapotnak felújítására: a régi «holt» gyökereknek használata helytelen. Csak a «szendergő gyökerekkel» tesz Verseggy kivételt és «felköltögetésüket» megengedi. Verseggy esztétikai és nyelv művelési szempontból a régi nyelvet kevésre becsülte, de ebből nem következik az, mikép Adelungnál sem, hogy ő a régiséget a tudományos kutatásnak kereteiből ki akarta volna szorítani. Pl. a szótárakba nem azért akarja a régi szókincset felvenni, hogy annak egy részét az írók újból irodalmivá tegyék, hanem «a' régi szavakat és szójárásokat avagy idiotismusokat a' régi Lexiconban fenntartani csak azért kívánnyok, hogy a' régi írásokat és könyveket könnyebben és tellyesebben megérthessék» (*Felelet*, 296. l.). A nép nyelvének felfogása szintén Adelung rendszerébe illik. Verseggy korában a magyar nyelvjárásoknak egyik legjobb ismerője volt és, mikép Adelung, ő is helyeselte tudományos vizsgálatukat, de a nyelv művelésnek szempontjából ő sem becsülte többre a népnyelvet, mint mestere: «Hogy dajkáinknak magyar nyelve sem nem csinos, sem nem tökéletes, kiki könnyen átláttya» (*Tiszta Magyarság*, 2. l.). Teljesen megfelel tehát Adelung szellemének, mikor Verseggy a nyelv bővítésnek forrásairól összefoglalólag így szól: «Nekünk csak három kis módunk maradt, mellyel nyelvünköt gyarapíthattuk és csinosíthattuk»: t. i. a szóképzés, a szóösszetétel és tartsuk meg, ha lehet az idegen szavakat (u. o. 43. l.).

10. Verseggy első támadása Révai ellen Adelung nevében történt és a latin nyelvészetnek hatása ellen irányult. Révai viszonzásul azzal vádolta Verseggyt, hogy ő a magyar nyelvet német mintára szabta és azonfelül meg sem értette Adelung nyelvtudományát.¹⁾ Ugyancsak ezt a vádat ismételte Boldogréti Vig Lászlónak álarcza alatt a Verseggy ellen intézett vitairatában Horvát István is: «Mert bizony, ha valakiről mondhatjuk, hogy hazai nyelvünket idegen rámpára feszítette, azt tagadhatatlanul Verseggyről mondhatjuk, kinek *Prohódiuma* nyilván hordozza a' nem oda illő billyeget, . . . ad Systema Adelungianum exactas. Pedig bizony Adelung alkotmányát sem érti: mindeneket megfordító szerentsétlen eszével.»²⁾ Horvát Révainak több nyelv művelési elvét úgy igazolta, hogy Adelung felfogásával való meg-

¹⁾ V. ö. *Elaborator Grammatica Hungarica Pestini 1806.* 1037, 1051. l.

²⁾ Olv. *Verseggy Ferentznek Megfoghatkozott Okoskodása a' Tiszta Magyarságban, Pesten 1806.* 97. l.

egyezésüket kimutatta és nagyrészt Adelung gondolatait ismertette akkor is, mikor a vitairatban *A' Magyar Nyelvnek Igaz Alkotmányát Révai Tanítása Szerént* (158. l.) előadta.

Révai foglalkozott híres német kortársának nyelvészetével és Adelung nyelvművelési elveit magáévá is tette. Adelung stilisztikájának Marienburtól és Rumytól való átdolgozásaihoz csatlakozik Révai *Magyar Deákság*-ának második kötete: *A' Magyar Deákság. Második kötet, mellyben A' Magyar Szép Toll foglaltatik. Irta főképen Adelung után Révai Miklós . . . Pesten, 1805.* A művet, mely kéziratban maradt fenn, ismertette és forrásával összevetette Velledits Lajos;¹⁾ szerinte «Révai sok helyet lefordít, sokat átdolgoz és sokat teljesen átalakít a maga elveinek megfelelően» (298. l.). A *Magyar Deákság*-ban látjuk, hogy a nyelvűvelő Révai mennyiben áll a nyelvűvelő Adelung hatása alatt. Révai Adelung után indul, mikor a nyelvszokást tartja a nyelvűvelés főelvének, a beszélt köznyelvet akarja irodalmivá tenni és támadja az írókat, mert maguknak a mindennapi köznyelvtől eltérő csinosabb irodalmi nyelvet akarnak teremteni: «Az elhitt író, mikor maga akar teremteni, megveti a' nyelvnek tisztá hibátlanóságát, keveri a' szóllás módgyait, 's ő gondolta hasonlóságok után új nyelvet kohol magának. Harsányan kell az illennek oda kiáltani Adelung állítását: az író, az ő író létével nyelvet nem alkothat, nem is ékesíthet, mert minden író nyelv nem egyéb, nem is lehet egyéb, a megékesült tartományban társalkodó életnek nyelvénél.»²⁾ Révai nagy nyelvtanában is rendszeren akkor hivatkozik Adelungra, mikor a nyelvűvelésről szól (v. ö. 942., 948. stb.) és ott is Adelung nyomán követeli, hogy beszélt nyelv legyen az irodalmi nyelv, nem pedig könyvnyelv, melyet írók teremtenek maguknak (v. ö. 942. l.). A konzervatív felfogású Adelung hatott ebben a tekintetben az orthologus Révaira, s részben Adelung hatásának tudható be, hogy Révai a nyelvűjítást annyira elítélte. De nagyon eltérő a két nyelvész felfogása a nyelvűbővítésről. Adelung tökéletlennek mondotta a régi nyelvet és ezért helytelenítette az archaizmusoknak felvételét az irodalmi nyelvbe: Révai pedig épen ellenkezőleg a régi nyelvet tökéletesebbnek tartotta a mai nyelvnél és maga is igyekezett, ellentmondásban a beszélt nyelvről szóló tanításával, régies alakokat irodalmivá tenni. Hasonlóan ellentétes a felfogásuk a tájszavaknak elterjesztésére vonatkozólag is.

11. Az orthologus nyelvűvelésnek harmadik ismert képviselője, Pápay Sámuel, szintén Adelung nevében támadt a nyelvűjítés ellen. Kazinczy körében híre járt: «Pápay Sámuel készen van Adelungnak Stylistikájával! nem volna e jó az Anti Adelungerek által megelőzni?» (XIV: 94) *A' Magyar Literatura Esméretének*³⁾ előszavában elmondja Pápay, hogy a nyelvűvelés kérdéseiben sem a régi, sem a mostani írók biztos útmutatóul nem szolgáltak neki, «s annál fogva — így foly-

¹⁾ *Révai és Adelung*, NyK. 38. k. 1908. 287—312. l. — Kár, hogy Velledits Max Müller id. alapos művéről (*Wortkritik und Sprachbereicherung in Adelungs Wörterbuch — Palaestra XIV. 1903.*) tudomást nem vett.

²⁾ Olv. Velledits id. h. 295. l. Révainál II: 10. l.

³⁾ Megj. *Magyar Minerva* IV, 1808. Adelung hatására már Badics Ferencz figyelmeztetett: *Az első magyar irodalomtörténetírő: Irod. Közl.* 1897. VII: 1. s köv. l.

tatja — főképp Adelung' világlolásánál a' Nyelvszokásban találtam Nyelvünknek egy olly alkotójára 's bírójára, melynek szava úgy vélem, legjobban eligazíthatya a perben forgó grammatikai tizikke-lyeket, 's legigazibb fundamentomául szolgálhat nyelvünk alkotmányá-nak» (X. l.). Pápay Adelung rendszerét feltétlenül helyesnek tartja — a német nyelvre nézve s a magyar nyelvre csak fenntartásokkal alkal-mazza azt. Hogy a német nyelv régi szót mai szókincsébe fel nem vehet, azt szerinte Adelung elég világosan bebizonyította, de nekünk meg kell gondolnunk, «hogy némelly szavaink koránt sem azért men-tek feledékenységbe, mintha roszzak 's a' jó ízléssel öszve nem fér-hetők voltak volna, hanem azért, mivel az uralkodó Deákság azokat elnyomta» és azért «bátran felvehettyük újra a' megavúltnak látszó Magyar Szót is . . .»¹⁾ (274. l.). Pápay itt csak kikerüli Adelung ta-nait, de a tájszavak kérdésében elvi szempontból is szembeáll velök. Adelung elméletének megfelelően az új szavakat inkább megtúrte, mint a tájszókat: ezt Pápay nem helyeselte, mert szerinte az egész nemzetnek ismeretlen új szót nehezebben fogadhatjuk a közhasználatba, mint azokat a szavakat, a melyeket már a nép egy része használ. Ezért «országossá» tehetjük «a' megyebeli szót» is (276. l.)²⁾ Az új szavak alkotásától «se igen irtózzunk» (277. l.). Adelunghoz csatla-kozik azonban Pápay abban, hogy ő is, mint Verseghey és Révai, az irodalmi nyelvnek önállósága ellen tiltakozik. Szerinte is «a' Magyar Írásmódnak természeti Fő-Törvénye az élő beszéd' követése» (130. l.), mert «ha egészen Irok alkottak volna magoknak Irónyelvet, azt egyéb, midőn előtte beszéltek, nem érhetné, hanem csak a' ki azt különösen megtanulta» (101. l.).

12. Ha az orthologusok így egyhangúan elfogadták Adelungnak azt a tételét, hogy az irodalmi nyelv élő, beszélt nyelv, akkor meg is kellett határozni azt a vidéket, melynek beszédjét a magyar iro-dalmi nyelv kövesse. Mikép német nyelvészeink, úgy a magyar nyelv-művelők is Adelung módján keresni kezdték a mintaszerű nyelvjárást. Az a jelenség, hogy mindenki a maga nyelvét tartja a leghelyesebb-nek, lélektanilag érthető és nálunk is megvan sokkal Adelung fel-lépése előtt, de néha Adelung példájának közvetlen buzdító hatását is ki lehet mutatni. Sipos Pál *Ó és Új Magyar*-jában (Pesten, 1816) Adelungra támaszkodva a tiszántúli városok köznyelvét mondotta a legtökéletesebbnek: «a' melj tájék tisztább az idegenektől, kiváltha oskolákkal is inkább bővölködött, népe általjában tehetősebb, bár-doltabb: ott kétség kívül a' nyelv eredeti valósága inkább megma-radhatott. Így esett, hogy a' Görögök között Athéne, a' Római biro-dalomban Róma, a' Németek között Saxónia Városai tartódtak és tar-tódnak szebb beszédűeknek . . .» (93. l.). Ebből azt következteti Sipos: «Kell tehát Magyar Országban is olyan tájéknak lenni, van is való-sággal, és én úgy tartom, hogy a' Tiszántúl lévő népesebb Városok azok, meljebenn a nép pallérozottabb részének beszédje, vagy beszéd ejtése legkellemetesebb, a' minthogy könyveinkben a' szavak leírása

¹⁾ V. ö. ugyanazokat az elveket Pápay kisebb műben: *Észrevételek a' Magyar Nyelvnek a' Polgári Igazgatásra És Törvénykezésre való Alkal-matztatásáról. Veszprém, 1807.* 15. l.

²⁾ V. ö. *Észrevételek* 18. l.

rend szerént leginkább e szerént tevődik kivéven némelj különözö Irokat» (93. l.). Hasonlóan okoskodott Versegly is: «... valamint hajdan a' Németek a' Szász dialectust fogadták be művelt nyelv gyanánt köz akarattal, úgy én a' Tizsamellékit akarom legtisztább Magyar Nyelv gyanánt felállítani, melyet eggykét valóban kicsiny szíví és írásaimban járatlan Könyvszerző csúfságból Szolnoki dialectusnak nevez» (*Felelet* 208. l.). Pápay sem tért ki ezen kérdés elől, de ő inkább a pesti közbeszédnek túlsúlyára gondolt. Ő is Adelung okoskodásából indul ki: «... a' Saxoniai Németeknek Beszédejtése is annyira kitsínosodott, hogy az tsupán tsínossága által a' többi Tartománybéli Németek' Beszédejtéseinn hatalmat vévén ('s emezek tsupán az otthoni társalkodásban tartván meg divattyokat) az egész Német Nemzetnek Iró nyelvévé vált, 's még ma is minden valamire való Német Irok ezenn a' Sax Beszédejtéseinn írják Könyveiket . . . 's ez már a' Német Nyelv, a' melly Németül Hochdeutsche Sprache nevet visel» (85. l.). A magyar nyelvnek Pápay szerint jelenleg ilyen mintaszerű nyelvjárása nincsen, de: «tartsuk szemmel mostanában Pest Városát», mert «valaha talán ez a' Város lesz ama Magyar Athéne, Magyar Róma, Magyar Florentzia, mellynek Beszédejtése egyedül fog felvétetni a' jó Magyar Nyelvnek alkotására» (91. l.). Pápay ezen feltevéseire a neologusok részéről meg is jött a válasz: «... Adelung' törvényei sem épen lehetnek alkalmazatosok a' magyar nyelvre, ha bár azok volnának is a' németre nézve . . . Pest a' német nyelvre nézve nem az a' magyaroknak, a' mi a' Florentzia az Olaszoknak, és felső Saxonია a' Németeknek és az soha lenni nem fog. Azonban Wielandot Adelung ellen nyelvünkön várva várom, a' mellyben reménylem, ez a' pont sem fog feledve lenni.»¹⁾

13. Az eddig említett orthologusok előtt Adelungnak igen nagy tekintélye volt: Révai «Philologus omnium Maximus»-nak nevezte őt,²⁾ Versegly szerint: «Die deutsche (Sprache brauchte) einen Adelung, um sich zu der Vollkommenheit hinauf schwingen zu können, mit welcher sie pranget.»³⁾ Adelung tekintélye a nyelvművelésben nálunk sem maradhatott meg ilyen magaslaton: elméleteit a neologusok ingatták meg a német támadásoknak hatása alatt.

Kezdetben Kazinczy nem volt Adelung nyelvészetének ellensége; tárgyilagos hangon hasonlította őt Révaihoz: «Révai hasznos és tisztelget érdemlő jó ember, de intolerantiára vihethné állatása, melyre a' Grammaticus mindég igen hajlandó. Ilyen volt a Németeknél Adelung is» (1806)⁴⁾ és Csokonai ellenében arra hivatkozott: «Adelung már megmondta, hogy Wörter aus der Küchel gehören nicht in Aesthetische Werke» (1806).⁵⁾ Ilyen mérsékelt hangon írt Horvát

¹⁾ Olv. G. L. *A' magyar nyelv' fő törvényeiről.* — *Tud. Gyűjt.* 1818. VIII: 51. és 53. l. — Hasonlóan *Erdélyi Múzeum* IX: 92. l. 1817.

²⁾ V. ö. *Elab. Grammatica*, 1057. l.

³⁾ Olv. *Ungarische Sprachlehre*, 109. l.

⁴⁾ Olv. *Lev.* IV: 88 l. — V. ö. *Lev.* II: 475. l.

⁵⁾ Olv. *Lev.* IV: 137. l. Hogy Kazinczy Adelung szótárát mily sokra becsülte, azt mutatják pl. következő szavai: «Mit wahrer Scham bekenne ich zwey Bücher nicht zu besitzen, für die ich hundert andere hingeben könnte: Adelungs Dictionnaire und das von Bayle.» Olv. *Lev.* VII: 64. l.

István is, ki valószínűen Révától tanulta el Adelung tiszteletét: «Adelung mindenkor nagy érdemű Tüdős fog maradni a' Nyelv Tudományra nézve: de sértés nélkül állíthatom még is róla, hogy ő habzott a' szokásról és ízlésről beszélteben, minthogy a' német nyelv, mellyet oda emelni, hova a Magyar nyelv juthatna, sohasem lehet, különben derék okoskodásait számtalanszor elakasztotta» (1809. VII: 564.). Később ismertebbekké lesznek a német támadások és ezzel párhuzamosan a későbbi nyilatkozatok is Adelungról a kicsinylés hangján kezdenek szólni. Kazinczy most már más hangon hivatkozik reá: «Pedig mi ízlés nélkül a' Grammaticus? holott egyyike a' legízléstelenebbeknek, a' Herr Adelung, maga is az ízlést javasolja azoknak, a' kik a' Grammatikai ösvényre térnek» (1815).¹⁾ — «Való, hogy Adelung nem lele neheztelésében sem határt, sem mértéket, hogy ezek a vakmerők, a' kik nem irtak sem Lexicont, sem Grammaticát, sem Stilisticát, mint ő, mégpedig vastag kötetekben, rontani merik, a' mit ő épített, 's szent haragjában rájuk mérte a' porkolábi botot» (1819).²⁾ Kazinczy hangján szólott ekkor Kölcsey is: «Adelung is kiabált még Göthe, Voss és Kolbe idejekben is, s mit nyert vele? Azt, a mit a mi Gotschediano-Adelungjaink, azaz Debrecziano-Révaianusaink nyerni fognak» (1815. XII: 518.). — «Én Adelungot kaczagom s minden érdemei mellett is nem tartom egyébnék szegény Grammatikusnál.»³⁾ De jellemző Kölcseynek egy későbbi nyilatkozata: «Adelung is nagy ember volt, mint Wieland s a sokkal kisebb Kolbe győzetenek» (1816).⁴⁾ Szemere is tudta azt, hogy «Adelung vala az, a' ki grammaticai munkáiban a' gyökér- és avult szókkal való élest akadályoztatá. Azonban mind régibb, mind újabb classicusaiban a' német literatúrának még ma is jelennek meg (Adelung szava szerént) Verstümmelungok és archaismusok . . .» (1827).⁵⁾ Mivel a kapcsolat Adelung és a magyar orthologusok között nyilvánvaló volt, Kazinczy hívei az orthologusokat a német nyelvújítás ellenségeinek tekintették, Adelung működését a magyar nyelvújításra vonatkoztatták, maguk is készültek czáfolatára és arra használták az ő lehangyolott tekintélyét, hogy saját ellenfeleiknek bukását megjövendőljék. «Da ich sehe — írja Kazinczy — dass hier Ansehn und Dünkel, so wie gekränkte Eitelkeit manches ungrischen Adelungs und Gottscheds (sich) ins Spiel mischt, so unterwerfe ich mich nicht ungern der gewiss sehr unangenehmen Mühe, den Kampf mit diesen Antipoden von Lessing, Klopstock, Göthe, Schiller, Wieland und Voss zu bestehen» (1817. XV. 18.). Szemere Adelung műveiből ki akarta jegyezni azokat a szavakat, a melyek minden tiltakozás ellenére mégis közkincsévé lettek a német irodalmi nyelvnek (1816. XIV: 424.). Kölcsey pedig várja az orthologusok bukását: «Nem igaz e, a' mit rég olta hiszünk, hogy a mi

¹⁾ Olv. *Lev.* XII: 317. és v. ö. XX: 248. l. «a' poshadt Adelung».

²⁾ Olv. *Tud. Gyűjt.* 1819. XI: 23. l.

³⁾ Olv. *Kölcsey Ferencz Minden Munkái* X: 47. l.

⁴⁾ Olv. *Minden Munkái* X: 52. l.

⁵⁾ Olv. Szemere 1827 febr. 9-én kelt levelében, kiadta Szily K. *Nyr.*

ügyünk elébb utóbb minden tudós és tudatlan Adelungjaink (hogy Gottsched-jeinket ne említsem) ellenekre is triumphálni fog?» (1815.)¹⁾ sőt még Horvát Istvánt is Adelunghoz méri: «Az egy Horvát Pistán kívül senki sem gondolkozhatott a nyelvről systematice, s ő belőle s az ő principiumaiból mi leszen? A német Adelung sorsából könnyű lenne megjövendölni.»²⁾ Gr. Dessewffy József békéltetni akar s azért azt vélte Kazinczynak bebizonyíthatni, hogy «Adelung és Wieland tehát nem ellenkeznek, de nem értették egymást egészen, és határozatlan előadásokban tévesztvén el ideájok' mind sorát, mind tzelját, meghasonlának» (1818. XVI: 266.) Gróf Teleki József szintén objektív álláspontra törekedett és dicséri mind az egyik, mind a másik pártot: «. . . a' Német szózat két legnagyobb tsillagjai . . . a' merész Klopstock és a' félnékebb Adelung. Az egyiknek lelkes munkái, a' másiknak mély tudománya, az egyiknek tiszta izlése, a' másiknak fáradhatatlan szorgalma által a' nyelv új nemzésének óriási munkája véghez ment. Szerentsés, háromszor szerentsés újjá nemzés . . .»³⁾ azonban azt is megjegyzi, hogy «Az író . . . nints a' nyelv szokás kényének úgy alája vetve, hogy ez ellen ki nem kelhetne, a' mint Adelung látszik azt vitatni.»⁴⁾ «Akármelly tüzesen kikölt legyen Adelung ezen Német szó ellen *bieder*; már ma a' tegutolsó iskola gyermek is érti és használja azt. Akárhogy kárhóztatta is a' Német nyelvnek említett elhatározója az illy kifejezéseket, die *blumenbekränzte Flur* . . . azért az illyenekkel az újabb Németek Irók széltiben élnek . . . s több száz efféle Német szavak már ma széltibe használtatnak, jöllehet azok Adelung szótárában nem fordulnak elő» (1816.)⁵⁾ Adelung tekintélye a magyar nyelv művelésben már 1815 óta le volt törve.

IV. A német nyelvújítók a magyar nyelv művelésben.

Mikép az orthologusok Adelung irányát folytatták, úgy a neologusok a haladó német nyelv művelőknek elveit követték. Bodmer nyelvújítóinknak ösztönzéseket már nem szolgáltatott. Az ő alakja, mint a nyelvújításnak tulajdonképeni kezdeményezője, Wieland, Lessing és Herder jellemzésével tűnt fel a neologusoknak. «Ama második tudóst — írja róla Kazinczy — sok liberális gondolata miatt lehetetlen nem szeretnünk.»⁶⁾ Gottschednek történetivé vált alakját is főleg Wieland világitásában látják⁷⁾ és Wieland ítéletével «vizzel bővölködőknek bélyegzik meg őt.»⁸⁾ De nyelvújítóinkhoz sokkal közelebb állottak a klaszszikus költők és az őket követő nyelv művelők.

1) Olv. *Minden Munkái*. IX: 166. l.

2) Olv. u. o. 136. l.

3) *A' Magyar Nyelvnek Tökéltetésére Új szavak és új szóllásmódok által.* — *Jutalom Feleletek . . . kiadta Horvát István* 1821. I: 109. l.

4) Olv. u. o. 135. l.

5) Olv. u. o. 39. l.

6) Olv. *Törisek és Virágok* (kiad. Balassa: *Régi Magy. Könyvt. 20. sz.*) 74. l.

7) V. ö. Bleyer id. m. 104. l. Wieland ítéletét Adelung is magáévá tette: *Styl* II: 410. l.

8) V. ö. Kőlessey *Minden Munkái* X: 53. l. — Kazinczy *Dayka Élete* (*Ujhelyi Dayka Gábor Versei . . . Pesten, 1813*) XXVII. l. stb.

Kazinczy köre ismerte a német íróknak nyelvi törekvéseit és buzdítást merített belőlük. Mikor a neologusok elveiket igazolni akarták ellenfeleik előtt, leggyakrabban a német íróknak tekintélyére hivatkoztak. Ilyen hivatkozások, melyek általános serkentő, bátorító határról tanúskodnak, gyakran fordulnak elő műveikben. Pl. Kazinczy újból és újból hangoztatja: «A' nevezett Nyelvek közül a' Német az, melyhez a' magunkét az előnkbeszabott tekintetekben összehasonlítanunk lehet és kell, mert ez úgy törzsök nyelv, mint a' miénk, úgy Ázsiai eredetű, mint a' miénk 's úgy emelkedésben van, mint a' miénk. Haller Albert és Gellert, 's Klopstock és Göthe — mely különbség ezek és azok között . . . 'S mennyi vakmerőségnek kelle elkövetetnie, míg a' Haller' velős, de darabos, 's a' Gellert' kedvesen folyó, de beteges erejű nyelve a' Klopstock, Lessing, Winkelmann, Wieland, Herder, Göthe, Schiller, Voss nyelvvé tisztult és emelkedék!¹)» — «Ott volna-e most péld. ok. a' német Literatúra — rémítőji annak is voltak — ha Írójok gondoltak volna a' rémítéssel? 's Lessing, Klopstock, Göthe, Wieland, Schiller, Voss mennyi græcismust 's gallicismust vittek benne nyelvekbe 's neologizálásaik által mint tették nyelvüket a' Hans Sachséhoz hasonlatlanná . . . a' ki nyelveket ért, vegye elő [Goethe] írásait, 's csudálja, hogy ő a' görög, a' római, az olasz, a' spanyol, az angol, de leginkább a' francia nyelvnek Virágait mint egyesítette a' német nyelv Virágaival . . .²)» «A' mit Klopstock, Wieland, Göthe, Schiller, Herder érez, a' mit én is úgy érzek, hogy nyelvem rajta meg nem botlik, hogy lehetne azt idétlenség gyanánt nevetni?» (II: 500) «hogy van az, hogy a' német nyelv, noha szintűgy anyanyelv és idegen a' franczhoz, mint a' magyar az a' némethoz, sok Gallicismust ajándékozott meg a' maga honosságával . . . és ez által azt nyerte, hogy a' mostani német nyelv — a' Klopstock, Wieland, Göthe és Schiller nyelve ezerszerre szebb és bővebb, nemesebb a' Canitz, Opitz nyelvénél.» (II: 501.) «Mit? hát a' Német Írók nem újítanak? . . . Most olvasom Wielandnak utolsó munkáját: Menander und Glycerion. Hát szóllott e így Wieland előtt Német? Többet mondok, szóllott e így Wieland maga is az ez előtt írt munkájiban? Hiszen új flexiójú, soha ez előtt nem hallott szók és constructiók is vannak benne.» (III: 153. l.) «Én egyéb dicséretre vágyok; arra, a' mit Göthe és Klopstock nyert a' Német nyelv újításai által.» (III: 152. l.) «Hát a' Német egy helyt áll' e mindég? Hát Göthe . . . úgy ír-e, mint ez előtt 40, 50 esztendővel írtak? Hát Wieland a' Menander és Glycerion leveleiben úgy szóll-e, mint midőn Agathont írta? Nem enged e magának új szóllást, új flexiójú szókat? etc, etc.» (III: 159.) «Nézzük-el a' száz esztendővel ez előtt élt Német Írókat és azokat, a' kik 50 eszt. oltá éltének, nézzük-el, mely erőszakot vittek véghez nyelvekben és ez által mennyire mentek?» (III: 303. l.) «azt állítom, hogy ha mi a' Magyar nyelvvel azt cselekeszszük, a' mit Klopstock, Göthe, Wieland, Schiller a' Némethével, a' Magyar literatúra fél század alatt olly formán fog a' Tinódi Sebestyén és Ilosvai korabeli literatúrához hasonlítni és nem hasonlítni, mint a' Klopstock

¹) Oly. *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél. Tud. Gyűjt.* 1819. XI: 22. l.

²) Oly. *Dayka Élete* XXVI. l.

etc. korabeli Német Írók' munkáji hasonlítanak és nem hasonlítanak a' Hans-Sachs etc. munkájikhoz.» (IV: 207. l.) «Nun... wandle ich meinen Gang, und stütze mich auf Klopstocks, Lessings, Göthes, Wielands Beyspiele, die für mich Auctorität genug haben.» (VII: 225.) «... mintha Göthe, Schiller, Voss és maga a' németeknek tetszeni akaró Wieland is 's az idegen szöveget irtó Klopstock is sok helyeken francziául 's angolúl, görögül és deákul nem gondolkodtak volna.» (X: 224. l.) stb.

14. Kazinczy Lessing Logau szótárára nem sok ügyet vetett, bár Kőlesey s különösen Szemere sokszor figyelmeztette őt erre a műre, mely nekik főleg a régi szók felélesztését a nyelvbővítés jogos forrásának igazolta. Mikor Kazinczy barátaival figyelmeztetette magát azokra a művekre, melyek őt a «neologizmus nagy apologiájának» megírásában támogathatják, akkor Kőlesey azt írta neki: «Legtöbbet használ itt bizonyosnak azon kis kötete, melyben az ő előbeszédei vagynak öszveszedve. Azon kötetből a' Logau elébe írt beszéd s a Logau verseiből készült Lexikon tartoznak tulajdonkép ezen tárgyra.» (XIII: 12. l.) — Szemere azt szerette volna, ha Kazinczy a neologizmus apologiájában Lessingnek művét ismerteti, és azért ajánlotta azt neki: «Lessing azon idejében, midőn Logaunak epigrammjaihoz Wörterbuchot készített, mutilált szó volt a Logau *Blick-je*, *Augenblick* helyett; s érezni-e már most?» (XIII: 65. l.) «Lessing, ezt bizony tudom, Logau verseiből csinált Wörterbuchjában, ajánlotta ezt (t. i. a régibb szöfűzés formáját).» (XIII: 461. l.) «Ki hinné, hogy ezen szavakat *Besonnenheit*, *Blick*, *Drang*, *frommen*, *Groszmuth*, *kosen*, *Mädchen*, *röthen*, nem sok idővel ez előtt még magyarázni kellett mint szokatlanokat? Pedig úgy van. Beiträge zur Kenntniss der deutschen Sprache I. Wörterbuch über Friedrichs v. Logau Sinngedichte. Lessing. 1759. Ezt és ehhez hasonló eseteket jó lesz tudatnunk a' Neologism apologiájában.» (XIV: 382. l.)¹⁾ Kőleseynek pedig azt írja: «Még Logau elkezdé sok szavakat a' magok segédvégzeteik mellől- elől- és hátúl- felszabadítani. Péld. o. *Hirn*, *linde*, *Blick*, *Besonnenheit*, *weilen*, *letzen*, *kosen*, *Drang*... mely szavak Lessing ezen munkájának megjelenéseig... közönséges folyamat nélkül szükkölködtenek. Lessing ajánlá mind ezeket, mind más többeket Logauból, mint *Groszmuth* a' *Hochmuth* analogiája után és *bieder's frommen einem*.» A magyar nyelvújításnak «biztatás, hogy a' szók az olvasók által is elfogadtnak egykor, mint a' németben a' Logau 's egyebek szavai Adelung ellen.»²⁾

15. Klopstocknak nyelvészeti iratai közül nyelvújítóink csak a *Grammatische Gespräche* cz. művet ismerték. Kazinczy 1810-ben szerezte meg magának (VIII: 133.), miután már Voss ismeretésén át megkedvelte ezt a' «költeményt». «Nékem épen az a gondolkodásom a' magyar nyelvről — írja Dessewffy Józsefnek — a' mi a' Klopstock és Vossé a' németről és Te tudod, hogy régen készülgetek olly grammaticát írni, mint a' millyent Kl. kívánt ezen recenzió szerént. Sőt tovább mégyek, látván (a' mit Kl. is látott), hogy az felette sovány

¹⁾ V. ö. ugyanígy többször *Szemerei Szemere Pál Munkái* (kiad. Szvorényi József) II: 209. l. stb.

²⁾ Olv. 1827. febr. 29-én kelt levél. kiad. Szily. *Nypr.* XXXI. 75. l.

portékácska léssen. én is épen úgy gondolkoztam, élmés költemény által meglelkesíteni a' Grammaticát. . . de nem értem fel, mint kell azt úgy, a' hogy itt látom.» (IV: 28. l.) Klopstock nyelvújítási gondolatait főleg a *Nordischer Aufseher* hírlapczikkjeiben fejtegette és ezeket az értekezéseket Kazinczy köre nem ismerte.

A neologusok Klopstock műveiben nem találtak a nyelvújításnak elméleti igazolására, de a »nagyüzű költőnek merészségeiből» bátorítást meríthettek az újításra. Szemere ugyan azt mondja: «Ha a' Klopstock Gram. Gesprächjeire emlékezem, ő projectálta ott a' régibb szófűzés formáját»: (XIII: 461. l.) nyelvújítóink azonban, főleg Jenisch magasztalásai alapján,¹⁾ Klopstockban a német költői nyelv megeremtőjét s nem a nyelvészt tisztelték. (XIV: 122. l.) Kazinczy a költői önkényességet látta benne képviselve és azt is tudta, hogy «kénytelen vala lemondani némely merészségeiről.» (III: 153. l.) Nyelve önkényességeinek igazolására Kazinczy többször megemlíti, hogy «Klopstocknak Basedow azt mondá, midőn neki olvasni adá Messziása kézírását: Man wird Sie nicht verstehen. Man lerne mich verstehen! felele a' maga becsét érző Klopstock 's meglett a' mit jövendőt!» (III: 153. l.) Sokat foglalkoztatta őt az *Unsere Sprache an uns* cz. óda, melynek alapján Klopstockban az «idegen virágok»-nak s így a nyelvújításnak ellenségét is látta. A neologizmus apológiájában ennek az ódának czáfolatára egy értekezést készült írni, hogy kimutassa, ebben az ódában is mennyire nyelvújító Klopstock. Többször szólt róla levelezésében: «Klopstocknak egy Odája az Ingressus. 6. Band. Unsere Sprache an uns. Kl-t is megszállá ott a' Purismus, holott egész élete Neologismus volt. . . 's a' Purista Klopstock ezen Odájában is, hol a' Purismus dühe szállá-meg, rettenetes Nyelvrontó. Bár olvasd-meg azt.» (XII: 281. l.) «So weit Klopstock, a' német német, 's a' rettenetes Purista 's még rettenetesebb nyelvrontó, és épen az által, hogy mind a kettő vala együtt, egyik legtiszteletesebb teremtője nyelvének.» (XII: 346. l.)

16. Herder *Fragment*-jeinek első olvasása Kazinczynál valóságos lelki rázkódtatással járt.²⁾ Levelezésében tükröződik az a lélekállapot, a melyben ő Herder műveibe s általuk a nyelvújítás alap-gondolataiba mélyedt. 1807. nov. 4-én írja: «Osztán most egy más bajom is van. Csak most kapám-meg a' könyvkötőtől Herdernek 24 darab munkáját a Cotta kiadásából. . . Machinalement belétekinték a harmadik szakasz első darabjába: Fragmente zur deutschen Literatur. Ut vidi, ut perii! Mint jártam, nem mondhatom el. Olvassd 's tudni fogod. A' magam ideára ismertem: de mely rend, mely fény, mely tudomány! . . . Non multa, sed multum. Félre jó ideig minden dibdabság. Herdernek kell tennem magamat tanítványává.» (V: 214. l.) «Most Herdernek új editióját forgatom. Nagy ember! semmivé érzem magam olvadni nagysága előtt.» (V: 149. l.) Mikép Kazinczy, úgy valamennyi nyelvújításkorabeli nyelvészünk, főleg az

¹⁾ Pl. «Kannst Du, Germania dankbar genug seyn gegen dein erstes Genie?» (259. l.) stb.

²⁾ Herder hatására már figyelmeztetett Riedl Frigyes *Kazinczy Ferencz és a német irodalom* — *Bud. Szemle* 18. 120. köv. 1.

Abhandlung über der Ursprung der Sprache cz. korszakos mű által, megismerkedtek Herder nyelvfilozófiájával. Az orthologusok és a neologusok egyaránt helyeselték Herder általános elveit, csak azoknak a magyar nyelvre való alkalmazásában tértek el egymástól.

A nyelvelelkezés kérdésében Herder pályaművének és Adelung *Über den Ursprung der Sprache* cz. dolgozatának főeredménye, hogy a nyelv az ember szükségéből alkotta magának, általános elfogadásra talált. Legbehatóbban Horvát István ismertette magyar nyelven azt a «tagadhatatlan igazságot», «hogy a' nyelvet nem tsinálták a' Böltselkedők, Grammaticusok, 's Philologus Társaságok; hanem a' simulatlan emberben lakó ész találta fel a' szükségnek ösztökéléseire.»¹⁾ Nyelvújítóink ilyenképen idegenkedtek attól a szélő raezionalista felfogástól, melyet Monboddó képviselt,²⁾ hogy a nyelvet néhány ókori tudós eszelte ki.³⁾ A német nyelvújítók közül csak Wolke fogadta el⁴⁾ ezt a korára oly jellemző elméletet, de Herder,⁵⁾ Jenisch,⁶⁾ Adelung⁷⁾ s többen teljesen elfélték a nyelvnek ilyen merő konvencziónak való felfogását. Nálunk is sokszor tiltakoztak ennyi raezionalizmus ellen. Kis János pl. Jenisch után azt írja: «Akármint álmadozzék is a' tudós Monboddó: senki sem hiszi el néki, hogy a' Görög vagy akár-melly más nyelvnek feltalálói társaságba állott tanúlt emberek 's nagy tudományú böltsek lettek volna.»⁸⁾ A nyelvelelkezés kérdésében az orthologusok és neologusok nem váltak szét: Herder ismertette Verseghy⁹⁾ ép úgy, mint Kazinczy;¹⁰⁾ Pápay Sámuel pedig «öszvevévén ez iránt Gatterernek, Monboddónak és Adelungnak értelmét», de csaknem pusztán Adelung nyomán írta irodalomtörténetének *Mi a' nyelv — Eredetének nyomozása* cz. fejezeteit. Révai nem tért el ettől az általánosan elfogadott Herder-Adelung szerint való felfogástól. Ó is, mint Herder, a kinek műveit ismerte,¹¹⁾ többféleképen nyilatkozott: néha isteni eredetűnek mondotta a nyelvet,¹²⁾ de ez a magyarázat — bár megfelelni látszik nyelvészete egész irá-

¹⁾ Olv. Boldogréti Vig László *Versegi Fecentznek Megfogyathozott Okoskodása . . . Pesten, 1806.* 170. l.

²⁾ V. ö. *Of the Origin and Progress of Language* Edinb. 1773—1792.

³⁾ V. ö. Riedl Frigyes *A Magyar Irodalom Főirányai.* 129. l.

⁴⁾ V. ö. *Anleit* 280, 374. l. és többször.

⁵⁾ V. ö. *Abhandlung über den Urspr.* I. 2. De Herder, a ki a nyelvelelkezés kérdésében oly ingadozó volt, később maga írta az előszót Monboddó művének német fordításához. V. ö. *Monboddó, Werk vom Ursprunge und Fortgange der Sprachen übersetzt von C. A. Schmidt. Mit einer Vorrede von J. G. Herder 2. Th. Riga, 1784—85.*

⁶⁾ V. ö. *Vergleichung* 45. l.

⁷⁾ V. ö. *Lehrgebäude* I. k. 183., 191. stb. l.

⁸⁾ Olv. *A' Magyar Nyelvnek Mostani Allapotjáról*, 15. l. ép így Verseghy *Tiszta Magyarság* 18. l. Pápay *Lit. Esm.* 37. l. stb.

⁹⁾ V. ö. *Tiszta Magyarság* 5. s köv. l. A *Felelet*-ben részletesen fejti ki idevonatkozó gondolatait.

¹⁰⁾ V. ö. *A' Nyelv, az Irás feltalálása; a' Magyar Nyelv' Bölcsője, 's legrégibb Maradványaink. — Felső Magyarország. Minerva 1825.* 5. s köv. l.

¹¹⁾ V. ö. *Elab. Gramm.* 292. l.

¹²⁾ V. ö. *Elab. Gramm. Introductio* 1. §. — *Magyar Diákság* I. k. 96. l. — V. ö. Rubinyi Grimm és Révai *(Nyelv. Füz. 6.)* 26. l.

nyának¹⁾ — mégsem volt tudományos meggyőződése, hanem inkább csak szókép, mely a nyelvnek tökéletes és szövevényes voltát akarja jellemezni. Mikor tudományosan szól a nyelvnek eredetéről nyelvtanának *Addimentum Ex Joanne Christophoro Adelungo* (1057. l.) és *Linguae Origo* (III. : 4. l.) cz. fejezeteiben, akkor mind a két helyen világosan megmondja, hogy felfogása Adelungéval megegyezik, és így ahhoz kétség nem is férhet. Szemere a nyelv eredetéről szóló 1820-ban írt pályaművében²⁾ Herder és Adelung mellett már Schlegel elméletét is bírálja³⁾ és az újabb időknek megfelelően Adelung dolgozatából azt emeli ki: «Adelungnak azon jegyzése, hogy a legalaposabb grammatika nem egyéb, mint pragmatikai története a nyelvnek, magyar nyelv-vizsgálónknak postulatúmat tökéletesen helybenhagyja s megerősíti.»⁴⁾ Adelung a nyelvetkezésnek végső forrásáig vélt hatolni, mikor a kifejtett gyökereket természeti hangokkal vetette össze, mint már előtte Fuida *Über die beiden deutschen Hauptdialekte* cz. pályaművében⁵⁾ minden hangnak eredeti jelentését is meg akarta határozni. Ennek a glottogonikus iránynak Heyse lett a későbbi híres képviselője, kinek elveit nálunk főleg Fogarasi János tolmácsolta.⁶⁾

Herder rendszerének másik tételéről, a nyelv és a gondolkodásnak elválhatatlan kapcsolatáról az orthologusok és neologusok véleménye eltérő volt. Mikép ebből a tanításból a német nyelv művelők közül Gedike Frigyes már azt következtette: «Neue Begriffe fordern neue Worte. Oder ist etwa schon die Quelle zu neuen Begriffen versiegt?»⁷⁾ úgy a mi nyelvújítóink is ilyen alapon igazolva látták szóalkotásaikat. Kazinczy is ellenfeleivel szemben arra hivatkozott: «Herder azt mondja, hogy a' mely nemzet a' szót nem bírja, a' dolgot sem bírja; 's a' mondás nem szenved kétséget.»⁸⁾ De Herder ennek a gondolatnak alapján a magyar nyelvnek elkeveredését is megjövendölte korukban sokat emlegetett szavaival: «Da sind sie jetzt unter Slawen, Deutschen, Wlachen und andern Völkern der geringere Theil der Landeseinwohner, und nach Jahrhunderten wird man vielleicht ihre Sprache kaum finden.»⁹⁾ Az orthologusok Herdernek ezzel a jóslatával ijesztgették a neologusokat, kik az «idegen virágok át-

¹⁾ Császár ebből a felfogásból vezette le Révai nyelv-művelésének alapelveit; v. ö. id. h. 191. l.

²⁾ *Szemerei Szemere Pál Munkái* (szerk. Szvorényi József) II. k. 200. s. köv. l.

³⁾ V. ö. Bleyer *Hazánk és a német philologia a XIX. század elején*, 1910. (*Akad. Ért. a nyelv és széptud. köréből*) 19. l.

⁴⁾ Olv. id. h. 206. l. — V. ö. Adelung *Lehrgebäude* I. k. V. l. *Magazin* I. k. 153. l.

⁵⁾ A mű Adelung szótárának első kötetében van kiadva. V. ö. Max Müller *Wortkritik und Sprachbereicherung in Adelungs Wörterbuch (Palaestra XIV.)* 1903. 38. l.

⁶⁾ *A magyar nyelv metaphysikája vagy a betűinek eredeti jelentései, a magyar nyelvre alkalmaztatva Pest, 1834.* Heyse hatásáról. V. ö. Halász Ignác *Ny. Közl.* 33. k. 20. l.

⁷⁾ id. h. 389. l. Gedike értekezését nálunk csak Teleki József idézte *A' magyar Nyelvnek Tökéletesítése* id. kiad. 135., 149., 178., 257., 308., 332. l.

⁸⁾ Olv. *Báróczy Élete.* 27. l. Ép így *Lev.* VIII. : 3. 274. l és többször.

⁹⁾ Olv. *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* 16. 3.

ültetése» által a «napkeleti» nyelvet a «napnyugatiakkal» összehozták. Batsányi szerint a nyelv «magyar karakterünk igaz tulajdona» és a nyelvújítás maga után vonná «hazai szép nyelvünknek megzavarodását, telyes érthetlenségét 's ez által egész érzésünk és gondolkozásunk módjának elváltozását.»¹⁾ Verseghy többször hangoztatta, hogy a nyelvújításnak az lesz a következménye: «a' mit Herder megjövendölt, hogy nyelvünk a' föld' színéről kevés üdö múlva egészen elenyészik.»²⁾ Kazinczy ezzel szemben csak azt mondhatta: «Mégfoghatatlan dolog előttem, hogy Herder ennek mint jövedőhette elenyészését» (VIII. 3.).

Herdernek gondolata a nyelvnek progressiv, szerves fejlődéséről Verseghy nyelvészetében talált erős visszhangra. A progressiv fejlődés Verseghy szavaival is abban áll, hogy: «A' mit az első emberek tapasztaltak és letek, azt onokáikra hagyták, kik őseiknél anynyival tudósabbak és okosabbak lettek, a' mennyi új tapasztalásokkal és leleményekkel a' régieket megszaportították.»³⁾ Az emberiségnek és a nyelvnek gyermek-, ifjú-, férfikora van: «Az emberi nemnek gyermek korában a' képzés uralkodott, ifjúságában az indulatok heveskedtek; férjfi esztendeiben az ész kezd bimbózni, virágozni, mely tökéletes gyümölcsöket csak a' vénségben hozhat.»⁴⁾ Ez a tanítás az életkorokról, melytől Kant szabadította meg a tudományt, nyelvészeti irodalmunknak általánosan elismert dogmája volt, és nyomai mindenütt megtalálhatók: csak azon vitakoztak, hogy a magyar nyelv milyen korát éli. Verseghy és az orthologusok azt vélték, hogy «férfikorát elérvén nyelvünk 's többféle változásai után megállapodván, mink már gyarapodását nem igen mozdíthatjuk. . . elő»;⁵⁾ a neologusok pedig ifjú nyelvnek tekintették a magyart és Herdernek azon törvényére hivatkoztak, mely azt mondja: «Je lebendiger eine Sprache, je näher sie ihrem Ursprunge und also noch in den Zeiten der Jugend und des Wachstums ist: desto veränderlicher.»⁶⁾ E szerint pl. Kazinczy fel fogásában: «A' mi nyelvünk . . . ez úton érte el serdülni kezdett ifjú korát. Érdemli-e az orthologusok egysége, hogy ezen istenek ifjúságáról, mely bennünket vár, lemondjunk?»⁷⁾ «És valamint gyermeknek és ifjúnak még nincs kifejlett arca, 's az csak a' férfi kor' éveiben jó meg: úgy arca nyelvünknek 's literaturánknak sincs, míg nevedésben vagon.»⁸⁾ A folyton változó, ifjú nyelvnek ellentéte a holt nyelv, melyet Herder így jellemez: «Ist sie nur in Büchern da, wo sie nach Regeln gelernt, nur in Wissenschaften und nicht lebendigen Umgange gebraucht wird, wo sie ihre bestimmte Zahl von

¹⁾ Olv. *A Magyar Tudósokhoz. Pestem*, 1821. 40. l.

²⁾ Olv. *Tiszta Magyarország* 3. l.

³⁾ Olv. *Tiszta Magyarország* 5. l.

⁴⁾ Olv. *Tiszta Magyarország* 5. l. ugyanúgy *Felelet* 23., 24. §. és v. ö. Császár id. m. XIX. fejezetét, 207. l.

⁵⁾ Olv. *Tiszta Magyarország* 42. l. — Ez ellen v. ö. Boldogréti Víg László id. m.: «Versegi férfi kort tulajdonit, sokan azon búsultak, hogy nyelvünk temetőbe vitetik. (Lásd Sajnovits Dissertációját a' 131. lapon).» 151. l.

⁶⁾ Olv. *Abhandlung über den Urspr.* II. 3. 190. l.

⁷⁾ Olv. *Orthologus és Neologus* 7. és 22. l.

⁸⁾ Olv. *A nyelvművelésről (Muzáron 1829. IX.)* 161. l.

Gegenständen und von Anwendungen hat, wo also ihr Wörterbuch geschlossen, ihre Grammatik geregelt, ihre Sphäre fixirt ist — eine solche Sprache kann noch eher im Merklichen unverändert bleiben und doch auch da nur im Merklichen —.»¹⁾ Kazinczy ezen az alapon is védte a nyelvújítást: «Ezek mindent attól mérsékelnek ... mintha a' magyar nyelv is kihalt nyelv, bezárt nyelv volna, mint a' deák az most»²⁾ «... nem volna-e oktalanság az ő tanácsokat követlünk? ha való, hogy a' nyelv a' szerint változik és bővül, a' mint ideáink és ismereteink szélesebbre terjednek; ha való, hogy egyedül a kihalt nyelv változatlan, az élő pedig, jobbra vagy rosszabbra, mindig változik.»³⁾ «Egyedül a' kihalt nép nyelve nem változik többé: az élő népek nyelve minden nyomon változik, 's örökké fog változni»⁴⁾ «nyelvünköt eltiltunk minden új szöveget, mintha nyelvünk kihalt nyelv és annak kincsesárja abgeschlossen volna.» (III:159. l.). «Rontsuk, édes barátom, rontsuk a nyelvet! rontsuk!... Eine lebendige Sprache ist keine abgeschlossene Sprache, annak változni kell.» (VII:33. l.) «Holt nyelv-e a' Magyar, mint a' görög és deák, hogy azon változtatni nem szabad? (VIII:3. l.)

17. Wieland⁵⁾ és Adelung vitájára talán már Kármán József célzott, a ki, midőn egy magyar Adelungnak felléptét óhajtotta, egyúttal a miatt is panaszkodott, «hogy... Wieland, a' ki a' Gráziákat hozzánk lehozni tudta volna, még köztünk nem született.»⁶⁾ Kazinczy Wieland értekezését egy 1805. jan. vége körül kelt leveleiben említette meg először, mikor Kis Jánost arra figyelmeztette: «Wielandnak van egy munkája, hogy a' nyelv culturája nem a' szép circulusok tónusa által, hanem 'a jó írók' munkái által gyarapodik. Ezt meg kell olvasnod.» (III:258. l.)⁷⁾ Nagyobb szünet után (1806) újból jelentette: «E' napokban olvasám Wieland Supplem. hatodik darabját. Azt minden Philologusnak ismerni kellene» (IV:139. l.). Márton Józsefnek, a «magyar Adelung»-nak, szintén ajánlotta Wieland cikkét: «Ich habe ihn — írja Mártonra vonatkozólag Engel János Keresztélynek — in einem freundschaftlichen Schreiben — denn als Mann ist er mir eben so achtungsvoll, als er das als Grammatiker nicht ist — aufmerksam auf den Wielandschen Aufsatz gemacht, in welchem Wieland gegen Adelung behauptet, dass die Sprache nicht durch das Volk, nicht durch seine Hauptstadt, sondern durch seine besten Schriftsteller ausgebildet wird.» (XI:292. l.) Ez az «Anti-Adelung» mind több jelentőséget nyert Kazinczy szemében; 1816-ban már arról értesíti barátait: «Ich denke ganz wie Wieland.» (XIII:388. l.) «Wielandnak Aufsätze Adelung ellen, Supplem. VI. Band, melly Uram

¹⁾ Olv. *Abhandlung über den Urspr.* II. 3. 190. l.

²⁾ Olv. *Dayka Élete.* XX. l.

³⁾ Olv. *Báróczy Életrajza.* 23. l.

⁴⁾ Olv. *Orth. és Neol.* 7. l.

⁵⁾ Wieland hatására szintén Riedl Frigyes figyelmeztetett id. ért. 133. s köv. l.

⁶⁾ Olv. *Uránia. Első Esztendő.* III. k. 286. l.

⁷⁾ Váczy János a hozzá tartozó jegyzetben Wieland egy másik cikkét említi, pedig Kazinczy következetesen így írja körül az Adelung ellen írt értekezést.

Öcsémnek (t. i. Kölcheynek), Szemerének 's nekem Liber Symbolikusunk . . . » (XIV : 131. l.) «Az a' mit Wieland Supplem. VI. Bandjából fordítottam — Adelung ellen védi a' nyelvrontást — nekem Liber Symbolicusom. Ha Wieland igazat mond, én is igazat tanítok.» (XIV : 190. l.) Kazinczy 1816-ban a neologizmus apológiájának le is fordította Wieland értekezését *feleletül Prof. Beregszászi és Zombori Uraknak 's társaiknak* (XIII : 386. l. 373. l.) és Döbrenteihez fordult az *Erdélyi Múzeumban* való kiadása végett: «Ha tetszik, beküldöm a' Wielandból fordított Értekezést, melyben azt mutatja meg, hogy az Író több mint a' Grammatica 's a' Szokás. Ez kész.» (XV : 227. l.) A fordítás azonban csak 1825-ben jelent meg: *Wieland Adelung ellen: Mi a' Tiszta Németiség*¹⁾ (*Wielands Werke, Supp. VI. Band*) *Tűkörül* azoknak, kik nyelvrontást emlegetnek 's ezt kérdezték: *Mi a' Tiszta Magyarság 's intésül a' szere felett merészeknek.*²⁾ Késői megjelenése miatt ez a fordítás hatástalan maradt.

Az orthologusok Adelung után a beszélt köznyelvnek irodalmi használatát kívánták: Kazinczy köre pedig Wieland elveinek megfelelően az élő nyelvtől távolodó könyvnyelvet tűzte ki a nyelvművelés céljának. Kazinczy elméleti irataiban pl. azt írja ennek a tanításnak értelmében: «A' nyelv, megindulván a nemzetben a' kultúra, új ágra szakad és az élet' nyelvén kívül most egy más is támad, a' könyvek' nyelve.»³⁾ «S' mint oly fonákság, midőn ezek a panaszkodók a poetai nyelvet és a prosait 's annyival inkább a' köz életét azon egy nyelvnek veszik . . .»⁴⁾ Ez a gondolat van kifejezve *Prózaí és poetai szollás* cz. epigrammában is: « . . . Így Futaki. És mivel az prózáját szórja, különbség — Nincsen verse között 's prózaí míve között.»⁵⁾

Wieland a beszélt nyelvtől elválasztott irodalmi nyelvnek az egyes stílusfajok szerint való kiművelését és decentralizálását ajánlotta és ilyen «nyelvkerületekre» oszló könyv-nyelvet értett a «hochdeutsch» szaván: «Erst alsdann, wenn sie [die hochdeutsche Sprache] mit Meisterstücken in allen möglichen Arten des Stils versehen ist, kann man, so zu sagen, ihr Wörterbuch vollzählig annehmen . . . Die guten Schriftsteller in jeder Schreibart entscheiden alsdann, was Hochdeutsch in der komischen Sprache (die sich wieder in die edlere, launenhafte und bürleske abtheilt), was Hochdeutsch

¹⁾ A *Hochdeutsch* szónak *tiszta németiség*-re való fordítása nem pusztán Kazinczynek önkényessége; ilyen értelemben, mint felsőszász köznyelvet használta a szót és határozta azt meg Adelung is (v. ö. *Wörterbuch*¹ I. k. Előszó), később pl. Jahn azt írja: «Geographische Bezeichnungen sind Hochdeutsch und Plattdeutsch auch nie gewesen» (olv. *Bereicherung des Hochdeutschen Sprachschatzes . . . Leipzig 1806. XXXIV. l.*) A magyar írók vagy Adelung felsőszász nyelvét vagy általában a köznapi nyelv felett álló műveltebb irodalmi nyelvet értettek rajta. Grimm Jakob 1856-ban azt kérdi: «Ferner, wie drückt ein Ungar aus hochdeutsch? falls er sich mit dieser Vorstellung irgend abgeben hat?» Olv. Bleyer *Hazánk és a német philologia a XIX. sz. elején.* 97. l.

²⁾ *Felső Magyarországi Minerva, 1825 Juliusz* 269–286. l.

³⁾ Olv. *A Nyelvművelésről* id. h. 153. l.

⁴⁾ Olv. *Tövisék és Virágok* id. kiad. 77. l.

⁵⁾ Olv. u. o. 23. l.

in der Sprache der Wissenschaften und Künste und was Hochdeutsch in der täglichen Gesellschaftssprache der obern Klassen ist.¹⁾ A francia nyelvről szólva azt véli: «so ist doch gewiss, dass ein sehr merklicher Unterschied zwischen der Sprache ihrer Tragödie und ihrer hohen Lyrischen Poesie, zwischen der Sprache der edlern Komödie oder der guten Gesellschaft und der scherzhaften Sprache des sogenannten stile de Marot ist.»²⁾ Kazinczy az ilyen nyelvet «sokszínű»-nek nevezte és a sokszínűséget tűzte ki a magyar nyelv-művelés céljának is: «a' nyelv annál tökéletesebb 's elkészültebb, minél több mértékével bír a' sokszínűségnek, hogy mindent az annak saját színében adhasson.»³⁾ «A' beszéd céljainak az a' Nyelv felel meg igazán, mellyben minden nemnek, minden Irónak más meg más nyelve van. Ezért kell nekünk és már most a' többszínűségre törekednünk»⁴⁾ «végre azt is óhajtanók, . . . hogy nyelvünk többszínűséget (Vieltönigkeit⁵⁾ kapván, Homért és Horácztot, Livius és Tacitust, Klopstockot és Voltairt egy nyelvben fognánk ugyan, az az magyar szókból fűzött beszédben 's mindenikét a' neki tulajdon színben, tónban fordíthatni.»⁶⁾ «Mert minden nemnek más meg más nyelve lévén, a' mi nyelvünk csak akkor emelkedik majd a' főpontra, mikor minden nemre elkészül.»⁷⁾ «A stilistikának, mondám, különböző, sőt ellenkező nemei vannak 's minden nemnek 's minden írónak más meg más a' nyelve. Az ír jól, a' ki úgy ír, a' hogy a' hely kívánja — apte qui dicit. A sokszínűségre kell tehát törekedni, nem mint mások óhajtanak, az egyszínűségre s a fordítás erre a legszerencsésebb szer.»⁸⁾ «A stilistica különböző nemeinek más meg más szavaik, más meg más phrasisaik, más meg más nyelvek van, 's ezeket nem szabad összetéveszteni. Más a' poézis nyelve, más a' prózáé, sőt a poézisé és a poézisé és a prózáé és a' prózáé is más s a' mi a' templomi beszéd nyelvében nem jó, igen jól lehet a' románokéban és a játék színében 's megfordítva.»⁹⁾

Ha a stílusfajok fejlesztése célja a nyelv-művelésnek, akkor természetesen első sorban az író használhat az irodalmi nyelvnek és nem a grammatikus. Az íróknak nyelv-művelő jogait Adelunggal szemben különösen Wieland védelmezte *Was ist Hochdeutsch?* cikkében, a melyben ismételtelen kiemeli: «Ich muss mich sehr irren, oder es bleibt . . . kein besseres Mittel, als es bey dem alten Grundsatz zu lassen, dass es die guten Schriftsteller sind, welche die wahre Schriftsprache befestigen. Dieses letztere, in so fern es jemahls

¹⁾ Olv. *Was ist Hochdeutsch?* 210. l. Az értekezést mindig az eredeti, *Der Teutsche Merkur*-ban levő lapszámzással idézem.

²⁾ Olv. u. o. 211. l.

³⁾ Olv. *Orth. és Neol.* 19. l.

⁴⁾ Olv. *A Nyelv-művelésről* 158. l.

⁵⁾ Wieland értekezésében a *Vieltönigkeit* szó nem fordul elő; Kazinczy azt pandektáiban (M. Tud. Akad. kéziratár 2. k. 135. l.) Kolbe művéből jegyezte ki; de Kolbe ezt a szót inkább euphoniai értelemben vette, l. *Über den Wortreichtum* . . . II. k.² 33. l.

⁶⁾ Olv. *Báróczy Életrajza* 22. l.

⁷⁾ Olv. *Pályám Enl.* id. kiad. 330. l.

⁸⁾ Olv. u. o. 158. l.

⁹⁾ Olv. *Orth. és Neol.* 19. l.

bey einer Sprache Statt findet, kann vermöge der Natur der Sache, ganz allein durch die besten Schriftsteller in allen Fächern bewirkt werden. Sie allein sind dazu geschickt, denn ihre Werke bestehen.»¹⁾ «Aber Regeln, die einen Gelehrten von Ansehen und Einfluss zum Urheber haben, wenn sie auf eine willkürliche Beschränkung guter Schriftsteller . . . abzielen, könnten in mehr als Einer Rücksicht von Nachtheiligen Folgen seyn.»²⁾ «Aber nie kann ihm die Anmassung gestattet werden, willkürliche Gesetze zu geben und dem Genie, dem Witz, der Laune, Fesseln anzulegen.»³⁾ Wielandnak ez a tiltakozása átment valamennyi későbbi Adellung ellen forduló munkába és átment Kazinczy értekezéseibe is: «Új nyelvet a' sokaság teremte: a már készet (a mint Wieland megmutatta Adellung ellen) nem a nép, nem a szokás, hanem a' jobb Írók viszik azon tökélet felé, a' hová az felhághat.»⁴⁾ «A' Könyvek nyelvében változást az Írók tesznek. A' Grammaticus és Lexicografus improtecollálják az új szó 's szóllás elfogadtatását. A' hatalom így az Íróé, nem a' Grammaticusé, ennek nem hatalma, hanem csak tisztje van.»⁵⁾ «A' poshadt grammatikus nem nézi, mi ad több erőt, több szépséget a beszédnek, hanem mi eggyez vagy ellenkezik az ő hideg törvényeivel és romlást kiáltoz.»⁶⁾ «'S a' Genie pártázott fővel jó, 's sanctionálja — A' mit az Iskola tilt, a' mit az Aesthesis hágy.»⁷⁾

Az író és grammatikus szembehelyezése szorosán összefügg azzal a kérdéssel, érvényesülhet-e a nyelvművelésben az írói önkény, vagy pedig a szokás a mérvató? Mivel az orthologusok Adellung és a latin grammatikusok után a szokást tartották a «nyelv igaz bírójának», Kazinczy természetesen Wielandhoz csatlakozott, ki ismét a francia irodalomra hivatkozva fordult ebben a pontban is Adellung ellen: «Aber die Corneille und Racine schlugen einen ganz andern Weg ein; sie erhoben sich durch ihren mit der reinsten Blüthe klassischer Gelehrsamkeit genährten Genie, durch einen Geschmack, den sie sowohl an den vollkommenen Mustern der Alten als an den fehlerhaften Werken ihrer Vorgänger und Zeitgenossen geschärft hatten, über den Geschmack ihres Publicums, wurden die Gesetzgeber desselben, anstatt seine Sklaven zu seyn.»⁸⁾ Kazinczy ebből azt következtette, hogy «a' szépíró, ha t. i. az, szabad, hatalmas ura, törvényszabója a' nyelvnek, holott a sovány grammaticus annak csak öre, rabja.»⁹⁾ «a' szépírónak szabad a' szokást megelőzni, vezetni, a helyett, hogy azt mindég követné.» (VIII:3. l.) «Sőt az író parancsolja, hogy úgy legyen 's úgy lesz, sőt az író usassá csinálja, a' mi usus nem volt.»¹⁰⁾ «Berki szokottat imád, Nekem az keces a'

1) Olv. *Was ist Hochdeutsch?* 166. l.

2) Olv. u. o. 196. l.

3) Olv. u. o. 215. l.

4) Olv. *Báróczy Életrajza* 26. l.

5) Olv. *A Nyelvművelésről* 153. l.

6) Olv. u. o. 154. l.

7) Olv. *Tövisék és Virágok* id. kiad. 26. l.

8) Olv. *Was ist Hochdeutsch?* 164. l.

9) Olv. *Tövisék és Virágok* előszava id. kiad. 74. l.

10) Olv. Beregszászi és Sipos bírálata *Tud. Gyűjt.* 1817. XII. 89. l.

mi szokatlan...¹⁾ De Kazinczy túlozta Wieland felfogását és az «erőszakosságot» a nyelvművelés jogos eszközének tartotta. Sokszor fejezte ki ezt a gondolatát, a melyet már Wieland elvei alapján nem lehet igazolni: «egy némellyikünk azt tartja jó magyarságnak, a' mit a' szokás sanccionál: más némellyikünk nem a' szokást tartja kánonnak, hanem azt nézi, hogy millyennek kell lenni a nyelvnek, hogy légyen az, a minek lennie kell, ha bár erőszakkal esnék is.» (VIII: 13. l.) stb.

18. Garve fejtegetései, melyek ki akarták egyeztetni Adelung és Wieland elveit, különösen Dessewffy József tetszését nyerték meg. Dessewffy, a ki szintén békéltetni akarta az orthologusokat és neologusokat, szinte jelmondatául választotta Garve szavait, melyekre Kazinczyt is ismételten figyelmeztette: «Azt mondja valahol Garve, hogy a' vigyázó emberek a' régi módik köz'tt a' leg-újabbakat, az újabbak köz'tt pedig a' legrégebbeket szokták választani. A' neologusok felette sietnek, az ótkások pedig nagyon lassúskodnak.»²⁾ Sze- mere figyelmeztette Kazinczyt, hogy a neologizmus apológiájához «a' Wieland, Garve Aufsatzai is sokat fognak használni.» (XIV: 122. l.) Kőlcsey szintén a neologizmus apológiájának ügyében írja Kazinczy- nak: «Ide tartozik a' Garve mondása is: hogy hijában rakjuk meg a Grammatikát 's Lexikonokat új szókkal, bár jók legyenek azok, de nem vétetnek figyelembe. Egyedül a szerez az újságoknak tekintet, ha nagy írók által jól alkalmaztatnak.» (XIII: 11. l.) De különben Kőlcsey nem tudott megbarátkozni Garvenak közvetítő álláspontjával: «Garves Abhandlungen. A' második darabban van egy Abhandl. Einige Allgem. Betrachtungen über Sprachverbesserung. Lehet belőle tanulni; de nem igen kell cizálni, mert ő popular-philosoph, és sem nem metaphisicus, sem nem poeta lévén, az újításoktól egy kicsinyt retteg.» (XIII: 11. l.) — «A' segédeket jó volna kinyomatni, kivévén a' Garve két értekezését. Garvenak nyilván nincs igaza, mert ő sem nem poeta, sem nem metaphisicus, csak popular-philosoph. Soha sem lehet a' német nyelv oly tetőn, hogy neki szükség legyen a' non plus ultrát elébe mérni. Göthe és Voss nem Garve!» (XIV: 185. l.) Kazinczy a neologizmus apológiájába csakugyan fel akarta venni Garve két értekezését és már jelentette is barátjainak: «Ezen levelemmel együtt fog nyomtattatni az a' mit Wieland és Garve a' Német Nyelv ügyében mondottak» (XIV: 62. l.), de Kőlcseyt is megnyugtatta: «... Garvenak két Értekezése; de annak vagy el kell maradni, vagy megmutatni, hogy a' M. Nyelv nem ott áll, a' hol a' Német már áll.» (XIV: 131. l.) Garve két nyelvművelési értekezésének rövidített fordítását már ideje múltán Kis János tette közzé a *Tudománytár* 1840. évfolyamában: *Néhány Észrevételek A' Nyelv- javításról (Sammlung einiger Abhandlungen von Christ. Garve. Breslau, 1802. II. Th. után)* és *A' Tudós Társaságok Haszna (Sammlung einiger Abhandlungen, v. Christ. Garve. Breslau, 1802. II. Th. után.)*³⁾

¹⁾ *Olv. Tövisek és Virágok* id. kiad. 23. l.

²⁾ *Olv. Lev. XVI. k. 422. l. ép így Lev. XIV., 108. l. 1 stb.* hasonlóan *Felső Magyarországi Minerva* 1825. I. k. VII. l.

³⁾ *Olv. Tudománytár U. F. VIII. k. 249—264, 271—280. l.* Kis János Garveból több értekezést is lefordított.

Garve és Kazinczy elveit különösen «az idegen szépségek» átvételének szempontjából tanulságos összehasonlítani. Mai szempontból ezt az elvet szokás Kazinczy legnagyobb tévedésének betudni. A XVIII. sz. végén azonban az idegen szójárásoknak szó szerint való lefordítása általánosan helyeselt és elfogadott nyelvbővítés volt; csak ritkán tiltakoztak ellene.¹⁾ Kezdetben Klopstock védte az idegen szójárások átvételét és Lessing hozzá csatlakozott.²⁾ Az átvételt helyeselték a későbbi írók is: pl. Jenisch szerint az íróknak feladata: «Kenntniss der Sprachen aller berühmtesten Nationen, ihre Muttersprache gewissermassen mit den Schätzen aller fremden zu bereichern.»³⁾ — «Alle unsre andern Schriftsteller, Dichter und Prosaisten schöpfen bei der Bereicherung und Bildung der Deutschen Sprachè aus fremden Quellen der Alten oder der Neuern . . .»⁴⁾ Ebben az átvételben nem látták a nyelvtisztaság megzavarását. Nyelvtisztaságon azt értették, hogy a nyelv saját szavaival tudjon mindent kifejezni; az összetétel és szófűzés módjára nem terjesztették ki a purizmus fogalmát. Jellemző, hogy Campe, a ki minden idegenszerűséget üldözött a nyelvben, ajánlotta *Wörtliche oder buchstäbliche Uebersetzung* czímen a nyelvbővítésnek ezt a forrását.⁵⁾ Ha ma helytelenítjük Kazinczy nyelvművelésében az idegenszerűségeket, szem előtt kell tartani, hogy Kazinczy csak korának igen elterjedt felfogását tette magáévá.

Garve is általános igazság gyanánt kijelenti: «Eine sich bildende Sprache nimmt von einer andern entweder einzelne Wörter oder Wendungen, oder eine gewisse allgemeine Farbe an, die sich eher empfinden, als deutlich erklären lässt» (2. k. 13. l.). Kazinczy is azt állítja: «Még egy nemzet sem vitte-elő literaturáját, a nélkül, hogy azon nemzetektől, melyeknél a' tudomány és mesterség már virágzott, ízlést, szözlést ne kölcsönözett volna.»⁶⁾ Így van ez Garve szerint minden nyelvnél: «Die Lateinische Sprache hat griechische Wörter in grosser Menge aufgenommen und nie mehr, als da sie selbst am meisten ausgebildet war. Die Franzosen haben auf gleicher Weise von den Lateinern und Italienern, Engländer von den Franzosen, Wörter sowohl als Redensarten entlehnt und thun es noch täglich» (2. k. 326. l.). Kazinczy is szerette emlegetni: «A' Római Nyelv leányai és az Angol, mely annak fogadott leánya, 's sok esetekben még a német is, mely nem leánya, azáltal segítének magokon elakadásaikban, hogy a' szót a' Római anyától, néha a' Görög nagyanyától is, kölcsön veszik.»⁷⁾ Az átvétellel látszólag ellenkezik Garve szerint a német nyelvnek «anyanyelv» (eine ursprüngliche Sprache) volta (2. k. 326. l.); Kazinczy is azt véli: «A' mi nyelvünk anya, leány 's ismert rokon nélkül, úgy áll a' több nyelvek között, mint a' phoenix az ég madarainak

1) Pl. Adelung helytelenítette. v. ö. *Über den deutschen Styl* I. k. 104. l. *Ausländische Wörter und Formen* cz. fejezetet.

2) V. ö. 51. *Literaturbrief*.

3) *Vergleichung* 63. l.

4) U. o. 262. l.

5) V. ö. id. *Verdeutschungswörterbuch* 41. l.

6) *Olv. Dayka Élete* XXIV. l.

7) *Olv. Orth. és Neol.* 21. l.

számában . . . »¹⁾ De ennek ellenére is, Garve igen érthetőnek, ha nem is mindig helyeselhetőnek tartja a művelt íróknak hajlamát az átvételre: «Der Wunsch . . . dass die vaterländische Büchersprache alle mannichfaltigen Schattirungen der Begriffe, die sie in verschiedenen Sprachen und Dialekten zerstreut gefunden haben, vereinigt erhalten möchte, ist natürlich.» (2. k. 329. l.), Kazinczy az idegenszeriségekkel csakugyan azt akarta elérni, hogy nyelvünk magunkévá tegye «mind a' görög, mind a' római, mind a' francia, olasz 's a' német nyelv szépségeit.» (X : 488. l.) Ez a nyelvkeveredés Garve szerint vagy idegen szavaknak, vagy idegen szólásmódoknak átvételében nyilvánul. Az idegen szavaknak átvétele bizonyos feltételek mellett helyeselhető, mert — Garve szavaival — : «Es ist beynahe unvermeidlich, dass eine Nation, die von einer andern lernt und aus der Schriften ihren Ideenfonds bereichert, auch aus der Sprache derselben Wörter zur Bereicherung der neuen Ideen annehme.» (2. k. 326. l.) Az ilyen idegen fogalmak átvételével együtt járó idegen szavakat Kazinczy is védte; szerinte «az idegen szó tarkít. 's elárulja szegénységünket, 's a' nemzeti büszkeséget igazságtalanul alázza; nem így, midőn a' dolog' ismeretét másoktól vevénk 's olyanokhoz szólunk, a' kik ezen idegeket ismerik vagy ismerni tartoznak . . . »²⁾ «. . . a' Magyar Beszédnek nem szabad megtarkálni idegenekkel, a' hol nem idegentől vett dolgot festünk.»³⁾ «Das Zweyte — írja Garve az átvétel másik neméről — was eine Sprache von der andern entlehen kann, sind Redensarten, gewisse Verbindungen von Wörtern . . . Und hier ist es nun, wo unsre Sprache unstreitig sehr viel von ihren Nachbarinnen angenommen hat und auch künftig noch annehmen wird, so wie wir uns mit neuen Nationen bekannt machen, oder neue Bücher lesen und bewundern werden.» (2. k. 21. l.) Hogy Kazinczy helyeselte az idegen szólásoknak átvételét, az eléggé ismeretes.

19. Jenisch esztétikai nyelvhasznítását a német nyelv művelés nem sok figyelemre méltatta:⁴⁾ a magyar nyelv művelők azonban ennek a műnek alapján Jenisch a nagy nyelvészekkel, Herderrel és Adelunggal, állították egy sorba. A nyelvújítás korában Jenisch műve nálunk igen elterjedt könyv volt és nemcsak nyelv művelési ismereteket, hanem irodalomtörténeti és esztétikai értékeléseket szolgáltatott a magyar íróknak. Az orthologusok közül Pápay Sámuel irodalomtörténetében szolt Jenisch után «a' Nyelvnek tehetségeiről 's tökéletességeiről általlyaban»⁵⁾ és Horvát István, a ki Jenisch egyéb filozófiai műveit is ismerte,⁶⁾ Verseghyt egészen alaptalanul azzal vádolta, hogy a *Magyar Grammatikában* és a *Tiszta Magyarorszában* Jenisch tanításaiból sok «helytelenül és hazugul költsönöztetett.»⁷⁾

¹⁾ *Olv. Ort. és Neol.* 27. l.

²⁾ *Olv. Ort. és Neol.* 14. l.

³⁾ *Olv. Muzárió* III. 1829. *Nyelvgeniusz* 1820 jun. 23-iki levél.

⁴⁾ V. ö. pl. a Schlegel testvérek (*Athenaeum* 1799. 323. l.) előfizetést hirdettek egy tizennégy énekes *Jenischias* eposzra, mely tizennégy nyelvet magasztal.

⁵⁾ *A Magyar. Lit. Esm.* 82. §.

⁶⁾ V. ö. Boldogréti Vig László id. m. 78., 81. l. stb.

⁷⁾ V. ö. u. o. 156. l. Rikóti Mátyásban a kapitány beszédjét szintén Jenischből való plágiumnak vádolta. V. ö. Császár id. m. 224. l.

Kazinczy körében Kölcsey jelenti, mikor a *Felelet a' Mondolatra cz. vitairatnak* megírására készült: «Mi (ti, ő és Szemere) Jenisch és Garvét 's mellé Édes Gergelyt 's Vandzát olvassuk... Meg fogjuk látni a' resoltátumot és ha valami fog kijőni, kérdezni fogjuk, Jenisch-e és Garve vagy Édes, Vandza és Folnesics érdemelnek-e hálát.»¹⁾ Kölcsey Kazinczyt arra akarta figyelmeztetni, hogy «Adelung ellen beszél Jenisch is. Azon pontot kellene illetni, a' mi a' régi írásokból vett szavakat illeti. Figyelmet érdemel itt a' mit Jenisch mond a' német nyelvnek a' régiségből való gazdagodásáról. Szól erről Wieland is valahol». (XIII: 12. l.) Kazinczy már 1797-ben lett figyelmessé a műre. Már akkor írta Kis Jánosnak, mielőtt többek közt a mű czímét idézi: «Ha nem ismernéd, igyekezz rajta, hogy ismerhessed e' következőket...» (II: 421. l.) A könyvet azonban csak 1803-i bécsi tartózkodása alatt szerezte meg magának. Bécsből értesíti barátját: «Gibbont és Jenisch megveszem, ha erszényem engedi» (III: 68. l.) és nemsokára már idézgetett is belőle. (III: 159. l.) Levelezésében azóta folyton találkozunk Jenisch névvel és különösen a pályamunkáján dolgozó Kis Jánost figyelmezteti arra: «hogy munkád a' Jenisch Vergleichung XIV Sprachen-jénél vékonyabb ne legyen.» (III: 254. l.) Kis János pályaműve: *A' Magyar Nyelvnek Mostani Állapotjáról Kimívelhetése Módjairól Eszközéről (Pesten, 1806)* csakugyan nem más, mint Jenisch könyvének ismertetése és a magyar nyelv szempontjából való kiegészítése, a mint az már részben a szerzőnek szavaiból is kitetszik: «A' legtöbb hasznát vettem annak, mely a' következőkhez tízim alatt jött ki német nyelven.» Miután Jenisch művének czímét idézte, így folytatja: «A' hol saját esmérteim elégtelenek voltak, többnyire ezt a' munkát követtem, s' annál bátorságosabban követhettem, minthogy a Berlini Academia is ennek ítélte az általa feltett jutalmat, 's az által az ebben foglaltatott ítéleteket és állításokat nagy részént helyben hagyta. De mindezáltal valahol tsak tettem a' magam tapasztalását és meggyőződését írtam.» (83. l.) Ez a mű úgy látszik nem elégítette ki Kazinczyt, mert ő Vida pályatételét akarta később egy hasonló műre kitűzni: «Szabatassék a' Magyar Nyelv egy tökéletes nyelv' Ideájához oly formán, hogy a' beküldendő Pályairás a' Jenisch Munkája Supplementumának tetszhessék»; (IX: 64. l.) majd saját maga is akart ilyen művet írni. Erre vonatkozólag pl. arról tudósít levelezésében: «Ezen két írástomat (t. i. a tünbingai pályamunkát és egy értekezést a' spiritus és universon magyar szavai felől) és a' Dayka és Báróczy életekben tett Excursiót a' Neologismusok felől újra fogom dolgozni toldalékul a' Jenisch munkájához, melyet hasonlóképen újra kell dolgoznom, mert az felette sietve készült és monstróz alkotású.» (XI: 240. l. v. ö. XII: 324. l.) A művet azonban nagy becsben tartotta. Vatertől való bírálatát le-másolta magának²⁾ és utána a következő megjegyzést tette: «Széphalom 28 d. febr. 1808. Jenischnek e' munkáját Brünni fogságomban tanultam ismerni, meglátván a' könyv' czímjét a' Lipsiai vásár' Catalogusában. Megvételtem azt, stúdiumommá tettem, és a' könyvet

¹⁾ Olv. *Minden Munkái* X. k. 58. l.

²⁾ *M. Tud. Akadémia kéziratár*, 4. r. 70. Kazinczy pandektái 3. k. 73—116. l.

akkori Győri Rector, most Nemes-Dömölnöki Predik. Kis János barátomnak küldöttem ajándékban, kinek kezében az nagy hasznot hajtott, segítvén őtet a' Kultsár István Úr által meggazdagított jutalom' elnyerésében. Ha fogságomban tintával élhettem volna, ott fogtam volna illy című munkához: Über Ungarns Sprache und Literatur, mellyhez még mindég gyűjtögetem a materialékat.»¹⁾

Jenisch művéből Kazinczy elméleti fejtegetéseibe átment a nyelv ideáljának fogalma, melyet Jenisch előtt már Herder érintett. Kazinczy gyakran használta ezt a kifejezést «a nyelv ideálja», de nem ugyanazt értette mindig rajta. Beregszászi-bírálatában írja, hogy az írónak tiszte a «nyelvet a' maga ideáljához hasonlóbba (bővebbé, tisztábbá, hathatósabbá, szebb-zengésűvé) tenni.»²⁾ Kazinczy itt Jenisch ideálját tartotta szem előtt, mely szerint a tökéletes nyelvnek négy tulajdonsága: «Reichtum, Nachdrücklichkeit, Deutlichkeit, Wohlklang.» Bárótzí életrajzában (19. l.): «A' nyelv ideálja, hogy a nyelv az legyen a' minék lennie illik: hív, kész és tetsző magyarázója mindannak, a' mit a' lélek gondol és érez.»³⁾ Ezen a nyelvnek kifejező voltát kell érteni. Herder szerint minden fogalomnak szó felel meg: mennél pontosabb a megfelelés, annál tökéletesebb a nyelv. Herder után már Garve azt vélte: «Die Erfordernisse einer vollkommenen Sprache sind, so viel ich einsehe . . . erstlich, dass sie für alle wichtigen Begriffe, die Wörter und Ausdrücke, versehen mit allen den Schattirungen, enthalte, deren die verschiedenen Gemütsstimmungen des Redenden, oder die verschiedenen Absichten der menschlichen Rede bedürfen können . . .»⁴⁾ Kazinczy erőszakos nyelvművelésének megfelelően a nyelvi ideált a szokás fölé helyezte: «Wehe dem, bey dem alles der usus entscheidet, und der sich dahin nicht aufschwingen kann, dass er wünsche, dass nicht der usus, sondern das Ideal einer vollkommenen Sprache dasjenige ist, welchem wir uns nähern müssen.» (XI: 292. l.) Az írói önkényességet Jenisch, mint később Bernhardi, a nyelvfejlődés fontos tényezőjének tartotta. «Kühn» nála állandó jelzője a kiváló költőknek, különösen Klopstocknak: «An glücklicher Kühnheit der Sprachbildung überragt die Messiade alle andern Werke der Neuern . . .» (Id. m. 145. l.) A nyelv szerinte annál inkább fejlődik: «je mehr irgend ein Geisteswerk voll mannichtiger und kühner Sprachbildungen geschätzt wird.» (U. o. 18. l.) « . . . durch Geisteswerke voll kühner, aber der Analogie des Sprachgebrauches angemessener . . . Zusammensetzungen der Wörter die Bildsamkeit der Sprache sehr befördert werden kann.» (U. o. 19. l.) A német irodalmi nyelv fejlődése szerinte az írók merészségeiből magyarázható: «wegen der Kühnheit der Sprachbildungen einiger ihrer grossen Originalgeister — z. B. Klopstocks, Herders, . . .» (U. o. 63. l.) stb. Kazinczy is az egyéni nyelv érvényesülésétől várta az irodalmi nyelv fejlődését és mindúntalan hirdeti: «A' jó írónak abban áll egész kötelessége, hogy csak azt merje, a' mi nyeresé-

¹⁾ Olv. 83. l.

²⁾ Olv. u. o. 116. l.

³⁾ Olv. *Tud. Gyűjt.* 1817. XII. 104. l.

⁴⁾ Olv. id. kiad. II. k. 321. l.

gére lesz a' nyelvnek.»¹⁾ — «Hadd botolgassanak merőink! — Az oly lelkes írók . . . tudni fogják, mint kell használni a' merést, s' nyelvünk s' literaturánk haladni fog, nyerni fog.»²⁾ «De a gondosabb s' a' szépet érző írónak merni kell; lássa, az idő reá üti-e a pécsetjét.»³⁾ — «annyi mindég valónak fog találatni, hogy a' merés szabadsága a' minden írók példája által igazolva van.»⁴⁾ — «Osz-tán ha merni kell, ne egy merjen, hanem mindnyájan merjünk.»⁵⁾ «'S árthatnak-e, ártsanak-e visszaélések és a szerencsétlen merések a szabadságnak, az eszmélettel tett merésnek? 'S hol esett még merés tántorgás, siklás, bukás nélkül? Hol és miben mere még minden 's egyszerre?»⁶⁾ — A nyelvújítás fejtegetésében «nem az lesz a kérdés, ha merni szabad e, hanem hogy merni mit szabad.»⁷⁾ Az újításban « . . . nem tehetünk egyebet, hanem azt, a' mit én merek.» (III : 159.) Kazinczy is gyakran ebből a szempontból értékeli az írókat: «a' mi szegény merészségű Kisünk,»⁸⁾ — «Péczei is mert, de keveset.»⁹⁾ — Gyöngyösit «nem ritkán elkapta a' tűz, hogy merjen. Mere 's nyelvrontónak vádoltaték.»¹⁰⁾ stb.

20. Kolbe nem foglalkoztatta annyit nyelvújítóinkat, mint Jenisch és Garve. Kazinczy megszerezte magának az *Über den Wortreichthum . . . cz. művét* (X : 177. l.) és kivonatot készített belőle,¹¹⁾ főleg az Adelung ellen forduló fejezetekből. Később azt írta egy kano-noknak, ki őt egy «filozófiai szótár» szerkesztésére felhívta: «Melly sokat nem tud péld. ok. az, hogy csak egyet említsek a' sokak között, a' ki Kolbénak nevezetes munkáját nem bírja: *Über den Wortreichthum der franz. u. deutschen Sprache,*» (XII : 423.) de különben csak ritkán említette meg ezt a művet, mely újabb nyelv-művelési elveket amúgy sem tartalmazott. Nyelvújítóink közül leginkább Kölcsey mélyedt ennek a műnek olvasásába és igyekezett Kazinczy körének figyelmét reá fordítani. Kazinczynak azt ajánlotta: «Azon erősségeket kell sür-rün felhozni, a melyeket Kolbe Adelung ellen használ.»¹²⁾ — «Ha az Ossian előbeszédében valamit akar Uram Bátyám az e félekről mon-dani, úgy Kolbe igen nagy szolgálatokat fog tehetni.»¹³⁾ Döbrenteit is figyelmezteti: «Kolbe megmutatta a franczia nyelv rosz útját, s Ade-lung hibás véleményeit — midőn már Adelungnak szemei előtt estek

¹⁾ Olv. Beregszászi-bírálat. *Tud. Gyűjt.* 1817. XII. 90. l.

²⁾ Olv. u. o. 91. l.

³⁾ Olv. u. o. 104. l.

⁴⁾ Olv. *Orth. és Neol.* 14. l.

⁵⁾ Olv. u. o. 18. l.

⁶⁾ Olv. u. o. 19. l.

⁷⁾ Olv. u. o. 14. l.

⁸⁾ Olv. *Báróczy élete* 26. l.

⁹⁾ Olv. Beregszászi-bírálat 90. l.

¹⁰⁾ Olv. *Orth. és Neol.* 8. l.

¹¹⁾ A kivonat megvan *Akad. kéziratár:* Kazinczy Pandektái 2. k. 115—145. l. «Írta Kolbe, a' Régedző.» Kolbe szerepét Heinrich János id. ért.-ben tárgyalja (65—66. l.), de hogy nyelvújítóink Kolbeban nem a pu-ristát, hanem Wieland követőjét tisztelték, mutatja pl. Kazinczynak «a' Régedző» jelzője is.

¹²⁾ Olv. *Minden Munkái* X. k. 141. l.

¹³⁾ Olv. u. o. 136. l.

meg, a miket ő képteleneznek lenni prédikált... Mi okon? [t. i. „vétetik be egy szó”] ki tudja megmondani? Mert a miket Garve mond is az ilyenekről, jól vagynak ugyan mondvá; de minden kérdésre meg nem felelnek. Én Kolbeval tartok: mert azt kívánja a nyelv természete.»¹⁾

21. Voss bírálatát Romy Károly küldötte meg Kazinczynak, ki 1809. decz. 8-án arról értesíti barátját: «Dieser Tage arbeite ich mich mit der Abschrift des Artikels: Grammatische Gespräche von Klopstock aus Ihren Jenaischen Lit. Zeitungsheften müde ab. Darin befindliche Rec. des Adelungschen Wörterbuchs habe ich viel gelernt.»²⁾ (VII: 135.) és Dessewffvel is tudatja: «Ezt szóról szóra kiírtam.» (VII: 23. l.) Mikor Kazinczy Beregszászi és Sipos ellen fordított bírálatát írta, akkor Voss példája lebegett előtte s maga is híres elődjéhez hasonlította magát: «úgy valék kénytelen Antieriticára vetemedni, mint Voss azok ellen, a' kiknek a' tisztaság és az áldott, áldott könnyenérthetőség a' legfőbb tető...» (XVI: 62. l.)

22. Arndt műve véletlenül akadt Kazinczy kezeibe röviddel az *Orthologus* és *Neologus* megírása előtt. Kazinczy Arndt purizmusát teljesen elítélte, de többi nyelvművelési elveiből tanulságokat merített. Jellemző, hogyan nyilatkozott erről a múró: «Von literarischen Sachen kann ich Ihnen diemahl nichts sagen: Von einem Freunde dem Herrn Hauptmann Sisak (einem halben Kaschauer und halben Siebenbürger) habe ich Arndt's kleine Schrift (95 Seiten) über Volkshass und über den Gebrauch einer fremden Sprache Leipzig 1813 mitgebracht. Den ersten Abschnitt über Volkshass habe ich schon gelesen, mit dem zweiten bin ich noch nicht fertig. In jenem denke ich bis auf einen Artikel, ganz wie er ist; es sind heilige Gefühle eines heiligen Hasses: aber bey diesem dürfen wir nicht gleich denken. Ja, Schiller strotzt von fremden Wörtern und die sollte man vermeiden, wo die einheimischen fast so gut sind, wie die fremden: aber wozu sind S. 85. *energisch*, *physisch*, *moralisch*, *Humanität*, *Gigantesk*, *Korretheit*, *Liberalität*, *Frivolität*, *Apathie*, *Karikatur* als tadelnswürdig bezeichnet? nennt doch der Mann Kaiser Napoleon selbst den *Giganten Napoleon*. Ich schäme mich, dass meine Sprache das Wort *Jugend* nicht hat und *modest* und *Ernst* nicht hatte, aber alles werde ich nie ins ungarische übersetzen wollen.» (XVI: 392. l.) «A' másik olvasása alatt emelkedett lelke. Sok jót mond, de nem mindég szépen, nem mindég igazán. Sokat az én szívemből kapott-ki, 's így nem lesz esuda, ha ugyan-azt mondom-el majd.» (XVI: 396. l.) Arndt dolgozatában a szépek Baumgarten szerint való meghatározását alkalmazta a népek életére és azt véli: «Damit aber die Verhältnisse dieser grossen Europäischen Christenfamilie würdig bestehen können, müssen wir auch die Verschiedenheit und Mannigfaltigkeit walten lassen, welche Gott gefallen hat... Nur die Einheit des Verschiedenen giebt eine lustige und göttliche Welt der Geister, nicht die Einheit des Einerlei...» (81. l.). Erre a synthetikus tanításra támaszkodott Kazinczy, mikor *Orthologus* és *Neologus*

¹⁾ Olv. u. o. XI. k. 47. l.

²⁾ A másolat megvan *M. Tud. Akad. kéziratár* «Vegyes 4. r. 72.» Kazinczy pandektái. 2. k. 181—300. l. «Kiírtam Széphalom 1809 Decemb.»

czímű értekezésében (1819.) a két pártot ki akarta egyezni: «Jól és szépen az ír, a' ki tüzes orthologus és tüzes neologus egyszersmind 's egységben és ellenkezésben van önmagával.»¹⁾ — «Egy szóval, ők (t. i. az orthologusok) az egység egységére törekszenek, mely csak a' speculáló böles káprázolataiban találhatik: a' természet mind a' testi, mind a' lelki világban a' mindent a' különbözős egysége (concordia discors) által tenyésztet, mindent az által tart fenn 's a' neologusok azt követik.»²⁾

V. Campe a magyar nyelv-művelésben.

23. Campe nyelv-műveléséről nyelvújítási irodalmunkban csak elvétve esett szó. Teleki József, a ki teljesen járatos volt a német nyelv-művelési irodalomban, pályaművének megírásában Campe művét is forrásul használta és a purizmusnak tárgyalásában, mint maga mondja,³⁾ a földolgoiban Campe állításait követte.⁴⁾ Campe nagy szótára nem hatott a magyar szótárirodalomra, melynek Czuczor-Fogarasiig Adelung műve szolgált példaképpül. Teleki József is Adelung művét tartotta mintaszerűnek és Campe nevét csak mellesleg említette meg: «A' Németek között Adelung volt a' legelső, a' ki honni nyelvét oly nagy szerentsével szedegette egygy ilyl tökéletes szótárba, ötet az újabb időkben kevesebb szerentséval követte Campe, minden idegen nyelvekből vett kifejezéseket kirekesztvén és egygy különös darabba foglalván.»⁵⁾ Később Kassai József «Magyar-Diák és Diák-Magyar és pedig származtató, nyelv-tanító, 's itéletes (mint az Adelungé *Grammatisch, Kritisch*) és lehetségig bőséges» szókönyvében megemlítette, hogy: «Ezen bölts diák szó származtatónak (t. i. Varronak) nyomdokánn jára a' Németek között Adelung és Campe. Ezeket követem és utánozom én is legtöbb magyar szónak származtatását ezen kűtfőből merítvén,»⁶⁾ de szótárának mintája nyilván nem Campe, hanem Adelung műve volt.

Campe purizmusa semmikép sem volt nyelvújításunknak egyik forrása.⁷⁾ A pusztá szóalkotás és nyelvtisztítás, melyet főleg a nyelvújításnak kezdetén űztek, nálunk már Campe fellépte (1790) előtt kezdődött: Benyák *A deák nyelv-műben gyakorlott nevezetek magyari-*

¹⁾ Olv. *Orth. és Neol.* 25. l.

²⁾ Olv. u. o. 19. l.

³⁾ V. ö. *A' Magyar Nyelvnek Tökéltetésése* id. kiad. 110. l.

⁴⁾ Campe purizmusának magyar vonatkozásairól v. ö. Heinrich János id. ért. 57—67. l.

⁵⁾ Olv. *Egygy Tökéletes Magyar Szótár Elrendeltetése, Készítése Műjja* 1817 (kiadv. Horvát István: *Jutalom Feleletek A Magyar Nyelvről...* Pesten, 1821. II. k.) 4. l.

⁶⁾ Olv. *Származtató 's Gyökerésző Magyar-Diák Szó-Könyv...* Pestenn 1833. I. k. 18. l.

⁷⁾ Rubinyi Mózes czikke: *A Mondotról és nyelvújításunk egy elhanyagolt forrásáról*, miképp Grimm és Révai cz. dolgozata is (mindkettő *Nyelv. Füzet.* 6. sz. 1903.), sok hibát és félreértést tartalmaz. Az előbbi cikk bírálatát l. Heinrich Jánosnak ért. 61—65. l. Az utóbbi dolgozat kellő értékelését l. Melich Révai *Miklós nyelvtudománya* 5. l.

tását előadó *lajstrom*-a (1777), *Barczafalvi Szigvárt*-ja (1787), *Kazinczy Gessner*-e (1788), *Bácsmegyey*-je (1789) még mind az *Erster Versuch* előtt jelentek meg. 1794-ben már Kármán József felemelte szavát a magyar purizmus ellen és arra hivatkozott, hogy «most, midőn a Német Litteratura, a' legfelsőbb Tetőn lenni látszik, legdérekebb Irók minden Tartalék nélkül nem élnek e valyon a Deák, Frantzia és egyéb Szókkal, ha azokat éppen oly jelentőleg, oly hathatóssan kitenni nem tudják?»¹⁾ — Kazinczy nem törekedett csupán purizmusra, mint Campe. Későbbi műveiben ő is lefordította az idegen szavakat,²⁾ de purizmusra csak a latin szavakra terjedt ki, mert rosszhangzásúaknak érezte őket, ellenben «ha mi a' görög és a' deák szókat francia terminációkkal vettük volna fel (*tón, triompf, théater*) ezek az idegenek kevésbé bánthatták és bántották volna füleinket.»³⁾ Az idegen szavaknak nem igyekezett magyar színt adni, mert — saját szavai szerint — «... én a' Német Németet a' Magyarosodó Németnél inkább szeretem.»⁴⁾ Kazinczy sok idegen szót, mint «idegen virágot» igyekezett elterjeszteni és ellenfeleit nevezte puristáknak, tehát működése teljesen ellentétes Campe elveivel. Nyelvújítóink mintha nem akartak volna tudomást venni a német puristáknak túlzott törekvéseiről — hallgattak róluk.⁵⁾ Kölcsey hivatkozott egyszer Campe nyelvművelésére, de akkor sem purizmusára: «Campe is adott tanácsot a németeknek, mint kelljen a dialectusokat használni.»⁶⁾ A német purizmus ellen nálunk Versegly tiltakozott, de az ő szavai sem vonatkoznak Campera, hanem a *Berliner Gesellschaft für deutsche Sprache* tagjai ellen fordultak.⁷⁾ Azt írja: «Az újabb Német nyelvművelők és könyvszerzők közül némelyek ammint e' világonn még a' legnemesebb emberi ügyekezeten is többnyire mindenkor megtörténik, nem értvén meg vagy elfelejtvén a' régebbiekeknek nemes czéllját, vagy a' mint a' legújabbakban világosan látni, új mellék szándékoktól indítván, már az afféle idegen szavaknak fessegetésére és számkivetésére is vetemednek... Ezen ügyekezetenek újított erővel való folytatására csak imént állottak össze Berlinben megint egy-néhány Tudósok, hogy a' Német nyelvet az idegen szavakból kitisztogassák,» stb. «A' Magyarok' Istene oltalmazzon meg minket az ilyen nyelvművelőknek majmozásától.»⁸⁾

¹⁾ Olv. *Urdnia. Első Eztendő*, III. k. 299. l.

²⁾ V. ö. Simai *Kazinczy nyelvújítása* — *Magyar Nyelv*, 1909. 407. l.

³⁾ Olv. *Báróczy Életrajza* 25. l.

⁴⁾ Olv. *Lev.* II. k. 34. l. V. ö. Kazinczynak előbb idézett tiltakozását Arndt purizmus ellen. — Az *Akadémia kéziratárában* «Vegyes 4. r. 72.» Kazinczy pandektái között van a következő kivonat is: *Joach. Heinr. Campe Versuch einer genaueren Bestimmung u. Verdeutschung der für unsere Sprachlehrer gehörigen Kunstwörter. Braunschweig, 1804. S. 96. Jénai L. Z. 1804. Jun. 144.*

⁵⁾ Wolke *Anleitjának* semmitmondó említését l. *Tud. Gyűjt.* 1823. I. k 51. l.

⁶⁾ Olv. *Minden Munkái* IX. k. 170. l.

⁷⁾ Olv. *Felelet* 160. s. köv. l.

⁸⁾ Olv. u. o. 200. l. — V. ö. Ludwig Geiger: *Berlin 1688—1840. Geschichte des geistigen Lebens der preussischen Hauptstadt.* II. kötetben többször. L. az indexet.

24. A magyar nyelvújítás Adelung és a német költők nyelvújításának felel meg, nem pedig a puristák törekvéseinek. Campe hatása alatt csak a nyelvújításnak szatírja, a *Mondolat*. keletkezhetett. A nyelvújításnak ez a legnevezetesebb gúnyirata az újtókat önalkotta szavaiknak és más újításoknak halmozásával igyekszik nevetségessé tenni és így annak az igen elterjedt, mintegy személyi érvekkel támadó szatíraműfajnak körébe tartozik, a melynek termékei más nyelvújítási irodalmakban is állandóan megjelennek. Különösen a levélforma lett kedvelt alakja az ilyen szatíráknak, talán azért, mert a levél pongyolább stílusában gyakrabban fordulnak elő nyelvbeli furesaságok.¹⁾ Campe purizmusa ellen is készültek ilyen levélformájú szatírák. Közvetlenül Campe fellépte után 1791-ben jelent meg *Schreiben an den Herrn P. T. in W. Ueber die Reinigung und Bereicherung der Deutschen Sprache*.²⁾ A cikknek szerzője következőkép okolja meg kísérletét: «Herr Rath Campe hat im Novemberstück des Braunschweigischen Journals eine Sammlung solcher Wörter zu Verdeutschung gesucht. Ob es überall mit Glück geschehen sey? darüber lässt sich, dünkt mich, erst dann richtig urtheilen, wenn man solche in Verbindung mit andern gebraucht sieht. Ich will deshalb den Versuch machen, Ihnen die kleinen Abenteuer meiner letzten Reise mit Anwendung aller dieser neugeschaffnen Wörter zu erzählen. Sie werden vielleicht bei der Stellung, die ich diesem oder jenem Worte gab, lächeln; aber bedenken Sie, dass diess nothwendig ist, um den ganzen Gehalt eines Wortes zu prüfen, und sie werden finden, dass man mit der Verdeutschung dieses und jenes seit langer Zeit gangbaren fremden Ausdrucks behutsamer umgehen muss, als es auf den ersten Anblick scheint.»³⁾ A levélben Campe szavai dült betűkkel vannak nyomtatva és jegyzetben megmagyarázva. Campe boszankodott ezen az épen objektív hangja által oly gúnyos szatírán és a *Zweiter Versuch*⁴⁾ előszavában tiltakozott is ellene: «Man mache die nähmlichen Versuche mit welchen an sich guten und edeln Wörtern man will, besonders wenn sie aus der höhern Schriftsprache entlent werden, also in der täglichen Umgangsprache ungewöhnlich sind und man wird mehr oder weniger den nähmlichen Erfolg sehen» (12. l.). Hogy további ilyen támadásokat megelőzzön, oly szöveg készítését ajánlotta, melyben idegen szavak váljanak nevetségessé gyakori használatok által.⁵⁾ Nyelvújítása ellen mégis írtak az előbbihez hasonló gúnyiratot. A berlini *Deutsche Monatschrift*nek egy másik munkatársa, Schulz Frigyes *Schreiben an den Herrn Schulrath C. . . über seine neuesten Sprachverbesserungsversuche* cz. levelet hagyott hátra, melyet halála után még nem egészen elkésve ki is adtak.⁶⁾

Schulz cikke tartalmilag nem érintkezik a *Mondolattal*, for-

¹⁾ V. ö. Kluge: *Von Luther bis Lessing* 1904. 253., 181. stb. l.

²⁾ Megj. *Deutsche Monatschrift*, 1791. May (Berlin) 25. stb. l.

³⁾ Olv. id. h. 27. l.

⁴⁾ *Zweiter Versuch deutscher Sprachbereicherung oder neue stark vermehrte Ausgabe der ersten, Braunschweig*, 1792.

⁵⁾ V. ö. u. o. XIII. l.

⁶⁾ Megj. *Wöchentliche Unterhaltungen für Liebhaber deutscher Lektüre in Russland*. 1805. 287. l. (Megvan a rigai városi könyvtárban.)

mailag sem, mert szintén levélalakban van írva és egyenesen Campehoz intézve, míg a *Mondolat* formailag értekezés a nyelvújításról. Az egyezés a két gúnyirat között csupán az, hogy közös bennök a támadásnak módja, az újításoknak nevetséges halmozása. Ha Szentgyörgyi valamit átvett Schulz iratából, akkor csakis a szatírának ezt a fegyverét vehette át.

Az említett szatíra-műfaj azonban a magyar irodalomban már ismeretes volt, levélalakban is; régibb példa rá Bessenyei *Philosophus*-ában előforduló levél. De a szorosabban vett nyelvújítás ellen is, a *Mondolat* előtt, több ilyen gúnyiratot írtak. Barczafalvi szóalkotásai 1787-ben már több ilyen tiltakozólevélre adtak alkalmat.¹⁾ 1795-ben a *Magyar Mercurius* 44. számának toldalékában jelent meg hasonló levél, melyet Hunyadi Ferencz írt,²⁾ de a melyet Kazinczy után állandóan Szaklányi Zsigmondnak tulajdonítottak.³⁾ Formailag ez a cikk, a mely Somogyi Gedeon hiedelme szerint a «jeget megtörte»,⁴⁾ teljesen megfelel Schulzénak: levélformában van írva, gúnyos hangú, halmozza az új szavakat, a melyeket szintén dült betűkkel nyomtattat. Azt a műfaji tulajdonságot, melyet Szentgyörgyi a német gúnyiratból átvehetett, megtalálhatta már Hunyadi cikkében is. Az orthologusok azt is tudták, hogy Kazinczy boszankodott ezen a «furesa levelen», mert ő *Dayka Életében* durva hangon kikelt Szaklányi ellen (24. l.). Hunyadi iratán kívül tudomásunk van egy másik, eddig még elő nem került levélről, mely kétségkívül még az említettek közül a legszorosabb kapcsolatban van a *Mondolat*-tal. Böszörményi Pál, debreczeni szenátor, írt «Szaklányiasan» nyelvújítási levelet, és ez adott közvetlen alkalmat a *Mondolat* keletkezésére. Szentgyörgyi maga szólt erről Kazinczynek, ki szavait tovább közli Helmezczynek és Pápaynak. Helmezczynek azt írja: «Szentgyörgyi azt beszéllé — Debr. Senator Böszörményi Pál, egyike azoknak a' kik a' Debr. Grammatikán dolgoztak . . . Superint. Benedek Mihályhoz egy levelecskét küldé, melyet Szaklányiasan új szókból szótt. Benedeknek nagy öröme volt a' bolond levelen 's mindent kért, hogy írjanak több illyet, kérte Szent Györgyit is. Ez a' Szent Györgyi engedett a' Benedek unszolásának 's írt egy valamit» (XI: 2608. sz.). Pápaynak is jelenti: «Eggy estve Senator Böszörményi Pál egy czédulát ír Benedekhez valamely kis tekintetű dologban 's jó kedvében a' levelet illyen Barczafalvi szókkal tömte tele. Benedeknek ez fájt vala 's valakit elől utól kapott, kérte, írna azon a' nyelven valamit. Így írta Szaklányi a' mit Dayka előtt említtem. Dr. Szent Györgyi József Úr . . . így írta a *Mondolatot* . . .» (XI: [1814 ápr. 8-án] 321. l.).⁵⁾ Tehát Szentgyörgyi saját maga mon-

¹⁾ V. ö. Tolnai Vilmos, *Barczafalvi Szabó Dávid szógyártásának első bírálatá. Nyelvtör.* 1899. 210. l.

²⁾ V. ö. Széll Farkas, *Magyar Nyelv.* 1908. 133. l.

³⁾ Kiadta Szily Kálmán, *Irod. Közl.* 1901. 182. l.

⁴⁾ V. ö. a *Mondolat.* 10. l.

⁵⁾ Hogy Szentgyörgyi a *Mondolatot* már 1795-ben írta, mint Hunyadi-Szaklányi az említett levelet, azt kizárja az a körülmény, hogy a *Mondolat*nak kétségtelenül az 1806-ban megjelent *A búsongó Amor* cz. irat is forrása volt (v. ö. Balassa, *Mondolat. Régi Magy. Könyvt.* 10., 13. l.). Ezért nem keletkezhetett a *Mondolat* 1804-ben sem, mint Kardos Albert (*A Mondolat csirája. Nyelvtör.* 37., 39. l.) véli.

dotta meg Kazinczynak azt, hogy honnan vette azt a műfaji tulajdonságot, mely a *Mondolat* fegyvere.

Igen kétséges, hogy Szentgyörgyi egyáltalában ismerte-e a mitaui nyomtatványt. Kőlcseynek két megjegyzése vezethetne arra, hogy Schulz és Szentgyörgyi iratai között valamilyen kapcsolatot feltételezzünk: «Akarnám tudni — írja Kőlcsey Szemere barátjának — ha nagy-e vagy kicsiny a munka, s ha van e a végén bizonyos catalogus, mely az új szókat foglalja magában p. o. *Vigallicza* stb. s ha az egész munkának tonusa hasonlít-e ahhoz, melylyel Schulz a Campe új németiségét csüfolá?»¹⁾ Majd újból írja: «Még 1809 körül készített egy tiszteletre sok tekintetben méltó Hazafi D. Szentgyörgyi József egy kis munkát... s abban Schulz új Németiségének formájára a rossz Neologokat elmésen kicsufolta».²⁾ Kőlcsey itt nem állítja, hogy Schulz levele Szentgyörgyinek forrásul szolgált, hanem példának, mint analóg jelenséget hozza fel a német gúnyiratot.³⁾ A *Mondolat* forrására ennek a két megjegyzésnek alapján magának Szentgyörgyinek szavai ellenében következtetni nem lehet.

Ha Kőlcsey szavai mégis megengedik azt, hogy valamilyen nem-alaki összefüggést keressünk Szentgyörgyi irata és Campe purizmusa között, akkor csak az a tartalmi kapcsolat lehetséges, hogy Campe németesítő szótára volt mintája a *Mondolat* vázának, melyet Szentgyörgyi az újításnak kigúnyolására használt. Szentgyörgyi *Mondolat*-a, mely kézirat másolatban maradt fenn.⁴⁾ két részből áll; az első: *Mondolat A' Magyar Nyelv' kimiveléséről, és azt tárgyazó külömbféle segédekről*, a második: *Szótár, A' Nyelvmivelők', szorgszerények' által, részint természetett, részint öltötetett új Magyar szók' mostani helyesint Jelenteteinek értésére*.⁵⁾ Campe németesítő szótára is két részből áll, és a nyelvmivelésről szóló pályaműve, *Grundsätze, Regeln und Grenzen der Verdeutschung*, szintén megelőzi a tulajdonképeni szótárt. A *Mondolat* szövege és Campe sokkal terjedelmesebb pályaműve tartalmilag is közel állnak egymáshoz. A tárgyalást mind a két munkában a tartalomnak áttekintése előzi meg:

¹⁾ Olv. *Minden Munkái*, IX. k. 230. l.

²⁾ Olv. *Felelet a Mondolatra*, 11. l.

³⁾ Hogy Kőlcsey és Szemere, valószínűen hírlapok révén, tudomást szereztek Schulz pamflétjéről, az is jele annak, hogy nyelvújítóink a német nyelvművelési irodalom iránt érdeklődtek. Nyelvészeink tájékozott voltára más példa, hogy Romy megemlíti stilisztikájában: «Auch in Paris ist ein deutscher Purist *D. Saifer*, aufgestanden» (225. l.) és Márton József is azt mondja: «Bizonyosságúl (a német szószaporítás termékenységére) hozhatom fel a' Párisban mostanában támadott *Laufericht* nevű Német Újságot, a' mellyből más Németországi Újságlevelek elég Újságnak tartják mindenkor tsak az új szókat jegyezni ki, a' mellyeket minden Postanapra öntöget» (olv. *Ungarisch-deutsches und Deutsch-ungarisches Wörterbuch*... *Wien*, 1803. I. k. 7. l.). Campe műveiben a *Laufericht*-nek semmi nyomát sem találtam.

⁴⁾ Nemz. Múz. kéziratár «18 Quart. Hung.»

⁵⁾ V. ö. Campe szótára végén: *Verzeichniss, der in diesem Wörterbuche, zum Ersatz fremder Ausdrücke, vorgeschlagenen neuen und der Erneuerung würdig scheinenden, alter Wörter, welche gróstentheils, entweder ganz, oder doch einer hier nachgewiesenen Bedeutung im Adelung'schen Wörterbuche fehlen.*

Mondolat:

Első tekintti: mely szükséges a Magyar Nyelvmivelés.

Második: kivégzi annak lehetőségét.

Harmadik: módjait és segédeit fedezi.

Campe:

1. Ist vollkommene Reinheit einer Sprache überhaupt möglich.

2. Ist sie nothwendig.

3. Wie weit kann und muss bei dem Bestreben unsere Sprache zu reinigen gegangen werden.

4. Welche Theile des deutschen Sprachschatzes bedürfen vorzüglich die Absonderung des Fremdartigen, im welchem andern hingegen würde die Absonderung unthulich oder nachtheilig sein?

5. Wie und nach welchen Grundsätzen muss die Reinigung und Bereicherung der Deutschen Sprache geschehen? (3. 1.).

A *Mondolat* második cikke Campenak mellőzött pontjaival érintkezik, mikor ugyanazokat a tudományágakat ugyanabban a sorrendben sorolja fel, mint a hogy Campe ajánlotta őket a «megtisztításra».¹⁾ A *Mondolat*-ban hirdetett nyelvművelési elvek is megfelelnek Campe elveinek. Szentgyörgyi elsősorban a «Deák Nyelvhez való ragaszkodást» itéli el: «Minek nekünk az idegen hangozatú *Secretarius*, *Negotiator*, *Chemicus*, *Apotheca*, *Notarius*, *Guillotin* 's a' t.? mikor ajjünk' mozdulatlyával eggyezőbb hangú *Titoknok*, *Alkányok*, *Titkács*, *Szered*, *Tábirász*, *Nyaktiló* 's több hasonló helyes szóval élhetünk» (40. 1.).²⁾ A tájszavak felvételéről azt jegyzi meg: «Ez mely adakozó kűtfő lenne: megtetszik a' Németek példájából, kielné az Oszterákok, Bajorok, Poroszok és többek — mennyire különbféle szájmódokkal bírnak? még is azon egy tudós Nyelvet írnak és olvasnak» (43. 1.). A *Mondolat* végül hozzá teszi: «Mondoltam, vagy — Zungottam»: Campe az előszóban azzal végzi támadását Adelung ellen: «Dixi et salvavi animam meam» (11. 1.). Ezek és hasonló vonások³⁾ arra lát-szanak mutatni, hogy Szentgyörgyi a németesítő szótárnak magyar viszonyokba átültetett paródiáját akarta megírni és így részben «Schulz új Németiségének formájára» Campe ellen is fordult. Ezért érdekel-hette Kőlcseyt az, hogy «az egész munkának tónusa hasonlít-e ehhez, melylyel Schulz a Campe új németiségét csúfolá?» De ennek az egyez-sésnek nagyobb jelentősége nincsen, mert a *Mondolat*-ot jellemző szatirikus elem kétségtelenül magyar hagyományon alapul.

¹⁾ Campe sorrendjét ismerteti Heinrich János id. ért. 21. 1. v. ö. *Mondolat*, 20–37. 1.

²⁾ Campe hasonló megjegyzései közül v. ö. pl. «... wie z. B. *Leib-medicus*, *Senator*, *Canonicus*, *Syndicus* u. s. w. wofür man ja ganz bequem *Leib-arzt*, *Ratsherr*, *Stiftsherr* und *Rechtsverwalter*, *Rechtsbetrauter* oder *Rechtsberather* sagen könnte» (23. 1.).

³⁾ A *Mondolat*-nak szókincse nem bizonyítja, hogy Szentgyörgyi használta a németesítő szótárt. Csupán egy szó látszik Campe purizmusára vonatkozni: *Röppülörat* (*Flugschrift*). Ezt a szót ugyan Campe alkotta, de Campe művéből az gyorsan átment a német köznyelvbe is és így nem mutat vissza csupán a németesítő szótárra. Sokkal Campe fellépte előtt, nálunk már 1774-ben, Benyáknál előfordul *röplevélke*. V. ö. Buzás, *A né-metes összetételek története*, *Nyelv. Füv.* 41. szójegyzék és 8. 1.

TARTALOM.

	Lap
<i>Bevezetés</i>	3
I. A német nyelvművelés a XVIII. század végén.	
Herder nyelvfilozófiája. 1. Adelung konzervatív nyelvművelése. 2. Haladó nyelvművelők: Bodner, Lessing, Klopstock, Herder, Gedike, Wieland, Garve, Jenisch, Kolbe, Voss, Arndt. 3. A puris- ták nyelvművelése: Campe, Wolke. 4. A német nyelvművelés Bécsben	3
II. Német nyelvművelőink.	
5. Adelung hatása: Osterlamm Ephraim, Schlögel, Marien- burg, Nitsch, Márton József, Binder; Adelung érdeklődése a hazai németség iránt, Genersisch János. 6. Adelung és Rumy. A haladó nyelvművelés Rumy stilisztikájában. 7. Campe a hazai német nyelvművelésben: Márton József, Rumy bírálata. Hatása szótár- irodalmunkra	16
III. Adelung a magyar nyelvművelésben.	
Egy «magyar Adelung» óhajtott volna. 8. Nagy György nyelv- tana. 9. Versegly. 10. Révai. 11. Pápay. 12. Sipos nyelvművelési elveinek viszonya Adelunghoz. 13. Adelung a neologusok itéle- tében	29
IV. A német nyelvújítók a magyar nyelvművelésben.	
A serkentő hatás Kazinczyra. 14. Lessing. 15. Klopstock. 16. Herder hatása: a nyelvetkeztetés kérdése, a nyelv s gondolko- dás kapcsolatos voltáról és az életkorokról szóló tanítás. 17. Wie- land hatása: a sokszínű nyelv, író s grammatikus, szokás s ön- kény a nyelvművelésben. 18. Garve és Kazinczy felfogása az idegenszerűségekről. 19. Jenisch hatása: a nyelv ideálja, az írói önkény Kazinczy felfogásában. 20. Kolbe. 21. Voss és Kazinczy bírálati 22. Arndt hatása	39
V. Campe a magyar nyelvművelésben.	
23. Hatástalansága. 24. A <i>Mondolat</i> eredete	57

